

NR 1 2016

26. ÅRGANG

STAVANGEREN

MEDLEMSBLAD FOR BYHISTORISK FORENING STAVANGER

STAVANGERS BYBILDE – ENDRING OG TRADISJON

TEMANUMMER I SAMARBEID MED FORTIDSMINNEFORENINGEN STAVANGER LOKALLAG

INNHold

Britta Goldberg

Det er øynene som ser

– Byutvikling i et verneperspektiv 7

Anne Merethe Skogland

Årringer i Trehusbyen 13

Nils Jacobsen

Byplaner i Stavanger sentrum

– verktøy for sentrumsutvikling 1945–2015 25

Per Th. Grimnes

Hager, parker og turområder 43

Knut Haaland Grøtterud

Fremtiden for fortidens industriminne

– Hermetikkhovedstaden Stavanger 63

Hild Sørby

Hva vi verner er historisk bestemt

og kulturelt betinget 77

Forsidebilde:

Badehusgata og Verven mars 2016. Foto: Anne Tove Austbø.

BIDRAGSYTERE I STAVANGEREN NR 1 2016

Britta Goldberg, født 1971 i Braunschweig/ Tyskland, utdannet som snekker og arkitekt, jobber som prosjektleder i Stavanger Kommune, aktivt medlem i Fortidsminneforeningen.

Per Grimnes, Sivilarkitekt fra Norges Tekniske Høyskole i 1964. Videreutdanning fra Nordplan, Stockholm 1987. Diverse praksis i Oslo, Trondheim og Reykjavik fram til 1968, fulgt av 21 år i Asplan Stavanger, hvorav 13 år som leder, deretter 20 år i Stavanger kommune som sjefarkitekt med prosjektlederansvar for kommuneplanen. Medlem av fagnettverket "Byutviklingens lange linjer". Har vært leder i Stavanger Arkitektforening, Bolig- og byplanforeningen og for Fortidsminneforeningen i Rogaland.

Knut H. Grøttland, f. 1986, fra Bodø. Rådgiver hos byantikvaren i Stavanger kommune. Mastergrad i Kulturminneforvaltning fra NTNU.

Nils Jacobsen, f. 1940. Sivilarkitekt fra NTH 1964, dr.ing. samme sted 1976/1990, tidligere dosent i Byutvikling og Urban Design ved Universitetet i Stavanger. Har arbeidet ved byplankontoret i Stavanger, Rogaland fylkeskommune, og drevet egen arkitektpraksis i Stavanger. Premiært i arkitektur- og byplankonkurranser. Tidligere leder av Stavanger Arkitektforening og Bolig- og byplanforeningen i Rogaland. Har skrevet artikler om byutvikling og planlegging.

Anne Merethe Skogland, f. 1966 i Haugesund. Uteksaminert arkitekt fra Bergen Arkitektskole i 1991, har jobbet over 20 år i offentlig forvaltning med byutvikling og kulturminnevern, sist som byantikvar i Stavanger kommune i perioden 2005-2012. For tiden er hun avdelingsleder i Rambøll Stavanger avdeling arkitektur og byutvikling. Hun er også ansatt som timelærer ved Universitet i Stavanger hvor hun er fagansvarlig for kurset «Bygningsvern og byutvikling».

Hild Sørby f. 1943, kunsthistoriker, mag.art. professor emerita ved Universitetet i Stavanger. Hun var i mange år styremedlem i Fortidsminneforeningens Rogalands avdeling, og medlem av hovedstyret. I perioden 1990-1996 var hun hovedstyrets første kvinnelige leder. Hun har skrevet en rekke artikler og bøker om kunst- og arkitekturhistoriske emner, og var i flere år arkitekturkritiker i Stavanger Aftenblad.

LEDERENS SPALTE

Temaet for dette nummeret av *Stavangeren* er Stavangers bybilde. Under planleggingen av magasinet ble det foreslått at vi kanskje skulle samarbeide med noen andre denne gangen. Temavalget gjorde det naturlig å rette en forespørsel til Fortidsminneforeningen i Stavanger, vi mente det var den idéelle samarbeidspartneren. De tente på forslaget og dermed utgir vi for aller første gang *Stavangeren* i samarbeid med en annen forening.

Ingenting preger vårt syn på en by mer enn husene, parkene og plassene der. De bestemmer om vi synes byen er pen, koselig, åpen og innbydende eller stygg, grå, lukket og kjedelig. Antakelig er det slik for de fleste oss at disse faktorene er mer bestemmende for vår oppfatning av byen enn menneskene som bor der. Derfor er planene for en bys utvikling viktige, de påvirker oss alle.

Selv om en by ikke bare kan være bevaring av gamle bolighus og industrieiendommer, vil vi kanskje senere gremmes over at gamle trehus ble revet og erstattet med ikke fullt så vakre bygg i betong. Og mange har undret seg over at det i det hele tatt var mulig å komme på at man skulle rive hele Straen og erstatte de små trehusene med boligblokker og fabrikker. Alle vet hvordan det gikk. I 1956 ble bevaringsplan for Gamle Stavanger vedtatt, men på det tidspunktet hadde man ikke hjemmel til å regulere til bygningsbevaring. De aktuelle bygningene ble derfor regulert til «åpen plass»! Først i 1965, da området Gamle Stavanger skulle utvides, forelå det en slik hjemmel.

I ettertid er det lett å bli enige om at det hadde vært en katastrofe dersom saneringsplanene hadde blitt gjennomført. Men blant de som bodde på Straen på 1930-1940 tallet var det ikke mange som syntes at husene der var mye å spare på. Dårlige og trekkfulle hus, mange med kaggedo i gården. Sykdom og fattigdom. Trangt og fælt, kanskje det bodde to familier og til og med leietakere i hus det i dag bor to voksne i. Det var andre tider og det må vi ta inn over oss.

FOTO: ANDERS MINGE

Stavanger er blitt Trehusbyen fremfor noen. Ikke bare i Norge, Stavanger har faktisk den største sammenhengende trehusbebyggelsen i Europa. Men Trehusbyen er mye mer enn bare Gamle Stavanger. Den består av omlag 8000 hus i alle mulige stilarter, fra empire til jugend og funksjonalisme, i hovedsak oppført før andre verdenskrig.

Brannene er sentrale i en bys utvikling. Da Øystein J. Jansen ved Universitetet i Bergen i 2013 holdt foredraget «Steinbyen Stavanger – finns den?» i foreningen vår, påpekte han at fraværet av store branner i Stavanger er en vesentlig årsak til at vi har mange trehus og få murhus. Brannen på Holmen i 1860 der ca. 200 hus gikk med, var ikke stor nok til å imponere en bergenser som kunne vise til at bare bybrannen i 1916, en av mange, la store deler av Bergen sentrum i ruiner. Nesten 400 hus gikk med. Fraværet av store branner i Stavanger har også medført en mer tilfeldig utbygging av byen. I 1861 brant nesten hele Trondheim opp og byen ble gjenreist etter Johan de Cicignons rettvindelede byplanprinsipp med brede og rette gater som preger byen den dag i dag. Og Ålesund som brant opp i 1904, ble planlagt og gjenoppbygd som Jugendstilbyen.

Stavangers begrensede areal har naturligvis også påvirkning på byens bybilde. Ifølge Statistisk Sentralbyrå er byen med sine vel 70 km² og 132.000 innbyggere den tettest befolkede byen i landet, noen hevder sogar i Skandinavia, men det har jeg ikke funnet tall for. En slik befolkningskonsentrasjon fører til at byens grøntområder og landbruksjord er under stort utbyggingspress. Småbrukeren Arne Rettedal var klar i sin tale: «Stavanger er en by, ikke en jordbrukskommune». På tross av det har byen måttet finne seg i at de statlige myndighetene ikke har vært så veldig velvillig innstilt til forslag om å bygge ut landbruksjord. Konsekvensen er at Stavanger må basere en vesentlig del av nybyggingen ved å tillate at det bygges tettere og høyere.

Byens fantastiske sentrum med sine flotte, gamle hus og trange gater er også under press, for det kan ikke underslås at det som oftest er mer effektivt og rasjonelt å drive handel og annen næring i mer moderne og tilpassede bygg. Og dersom en by skal ha et levende sentrum, må det opprettholdes

som handelssted. For dør handelen, dør byen. Samtidig som det må legges til rette for at byens sentrum kan utvikle seg, er det en del av kulturarven vår å ta vare på Stavangers særpreg og historie. Her har byens myndigheter en meget krevende oppgave og må praktisere en hårfin balansegang i valget mellom gammelt og nytt.

Harald Sig. Pedersen
Styreleder

Kilder: Stavanger kommune, NRK, SSB, Stavanger byleksikon.

BRITTA GOLDBERG

DET ER ØYNENE SOM SER

– Byutvikling i et verneperspektiv

Innledning

For en del måneder siden fikk Fortidsminneforeningens Stavanger lokallag en hyggelig henvendelse fra Byhistorisk forening om vi kunne tenke oss å være ansvarlig for innholdet i en utgave av Stavangeren. Temaet skulle være kulturminnevern som en aspekt i byhistorien.

Det var en spennende utfordring. Ingen av oss har vel vært redaktør før, så forslaget utløste fryktblandet glede og svette hender. Men vi var sikre på at det er mange spennende ting å skrive om. Og det fikk vi bekreftet da artiklene begynte å strømme inn.

En rask ringerunde blant noen av medlemmene våre resulterte i mange gode ideer og forslag for temaer som handler om Stavangers historie og kulturminnevern. Vi har fått dekket et bredt spekter innen temaet vårt: Det er skrevet om parker og hager, hermetikken, byens årringer, «motebølgene» i vernepolitikken og sentrumsplanene over et tidsrom på 70 år.

Mens jeg leste de forskjellige artiklene, ble jeg minnet på hvor viktig det er at vi har mennesker i Stavanger som brenner for kulturminnevernet. Uten de som har skrevet artiklene som er samlet i denne utgaven og uten de menneskene som er nevnt i artiklene, hadde vi ikke hatt så mye og rik bygningshistorie bevart i byen – skriftlig og i realiteten.

Det er ett navn som går igjen i flere av artiklene: Einar Hedén, byens første byantikvar. Tittelen hadde han fra 1974 til 1982, men han har vært aktiv som kulturminneverner både før og etter denne tiden, blant annet i Fortidsminneforeningen. Stavanger Aftenbladet kalte ham for «Gamle Stavangers redningsmann». Og selv om vi i dag kanskje

Detalj fra Admiral Cruys gate 15, vernepris 2005. Foto: Britta Goldberg

Haugvaldstadminde, Haugvaldstad-
minde 8, vernepris 1999. Foto: Britta
Goldberg

syns at resultatet har blitt litt for idealisert og litt for finslig til å være sant, så må vi ha dyp respekt for holdningsarbeidet denne generasjonen gjorde. Før Gamle Stavanger ble spart for gravemaskinene, var det stort sett enighet om at denne type fattigslig by-bebyggelse var utdatert. Før vi altså dømmer arbeidet de la ned i å pusse opp en hel bydel, er det viktig å huske det Einar Hedén selv sa i et intervju i 1992: «Dette var jo nytt, ingen hadde lært oss hvordan dette skulle gjøres».

Etter ham har det vært en rekke med byantikvarer i Stavanger. Å være byantikvar er vel fortsatt ikke noe man kan lese seg til i en lærebok. Hild Sørby beskriver i artikkelen sin hvordan synet på hva som er verneverdig har forandret seg i løpet av årene, også blant byantikvarene. Det som er felles for alle er at de ofte må stå imot presset fra utbyggere og må tåle å være den upopulære «festbremsen» i en byutviklings rus. Noen av eksemplene for byantikvarenes innsats som forhindret rivning er blant annet Hermetikkfagskolen og den såkalte «Husflidsvillaen» i Nedre Lagårdsveien 2. Vi har mange eksempler på at forslag om riving kan unngås når byantikvaren involveres tidnok i prosessen og kan bidra med faglige innspill. Akkurat nå er det en fanesak å ta vare på de få resterende hermetikkbyggene. Takk for det!

Også Fortidsminneforeningen har sett det som oppgaven sin å tale for den svake parten i slike saker når utbyggingspresset er stort, pengene sitter laust i en by som er i vekst og når kulturminnevern står med ryggen mot veggen. Et ferskt eksempel er planene for et nybygg i 10 etasjer på Løkkeveien som går langt i ønsket om mest mulig kommersiell utbytte av en tomt i umiddelbar nærhet til trehusbyen. Her har vi prøvd å forhindre det verste – foreløpig med uviss utgang.

Det er ikke bare viktig å bevare gamle hus fra å bli revet. Vi mener at det er like viktig at vi ta vare på den historiske bebyggelsen vår på en god måte: Med de rette materialene, konstruksjonene, fargene og detaljene.

Fortidsminneforeningen har sammen med Stavanger Kommune satt søkelys på de gode eksemplene, de husene hvor eierne har gjort kanskje litt mer enn de strengt tatt måtte. Siden 1999 er Stavanger kommunes vernepris blitt delt ut hvert år med forskjellige temaer i fokus. Årets

Storhaug allé 25, vernepris 2001.
Foto: Britta Goldberg

Detalj fra Stavanger Tinfabrikk
A/S, vernepris 2008. Foto: Britta
Goldberg

vinnere fikk prisen tildelt som et eksempel på en spesielt vellykket tilbakeføring av huset sitt. I fjor var det et tidligere industribygg som har gjennomført en vellykket ombygging til ny bruk som fikk prisen.

Tidligere mottakere av Stavanger kommunes vernepris:

2015: Hege Benedicte Blom, Normanns gate 27

2014: Finn Gjedebo. «Absinthen», Nedre Banegate 41

2013: Borettslaget Tjensvold 2, Hans E. Kincks gate 2,
4 og 6

2012: Hilde Garlid og Tom Bjørn-Nielsen,
St. Svithuns gate 33

- 2011: Petra Skarstein Valheim, Skogsbakken 28 på Jåttå
2010: Hulda Drange, Øvre Strandgate 60
2009: Else og Dag Lambrigtsen, Muségata 55
2008: Stavanger Tinfabrik AS, kontorbygningen i Ryfylkegata
2007: Else Buch, Nedre Tordenskjolds gate 1
2006: Marthe Isdahl og Ian John Walker, Bøkkersmauet 9
2005: Kitt Sandvik og Simon Rudkin, Admiral Cruys gate 15
2004: Sissel Anita Hanssen og Henrik Kobro, Jelsagata 49
2003: Kari og Kjell Helle Olsen, Prinsens gate 29
2002: Petter Hegre, Dronningens gate 36
(nå St. Svithuns gate 38)
2001: Kari Smådal og Sigurd Turøy, Storhaug allé 25
2000: Teknisk Bureau Eiendom AS, Køhlerhuset, Frida
Hansens vei 5
1999: Kari Næss, Haugvaldstadminde,
Haugvaldstadminde 8

Vi håper at prisen kan være en inspirasjon for andre og en velfortjent anerkjennelse av den innsatsen eierne har gjort for å bevare et stykke av Stavangers historie.

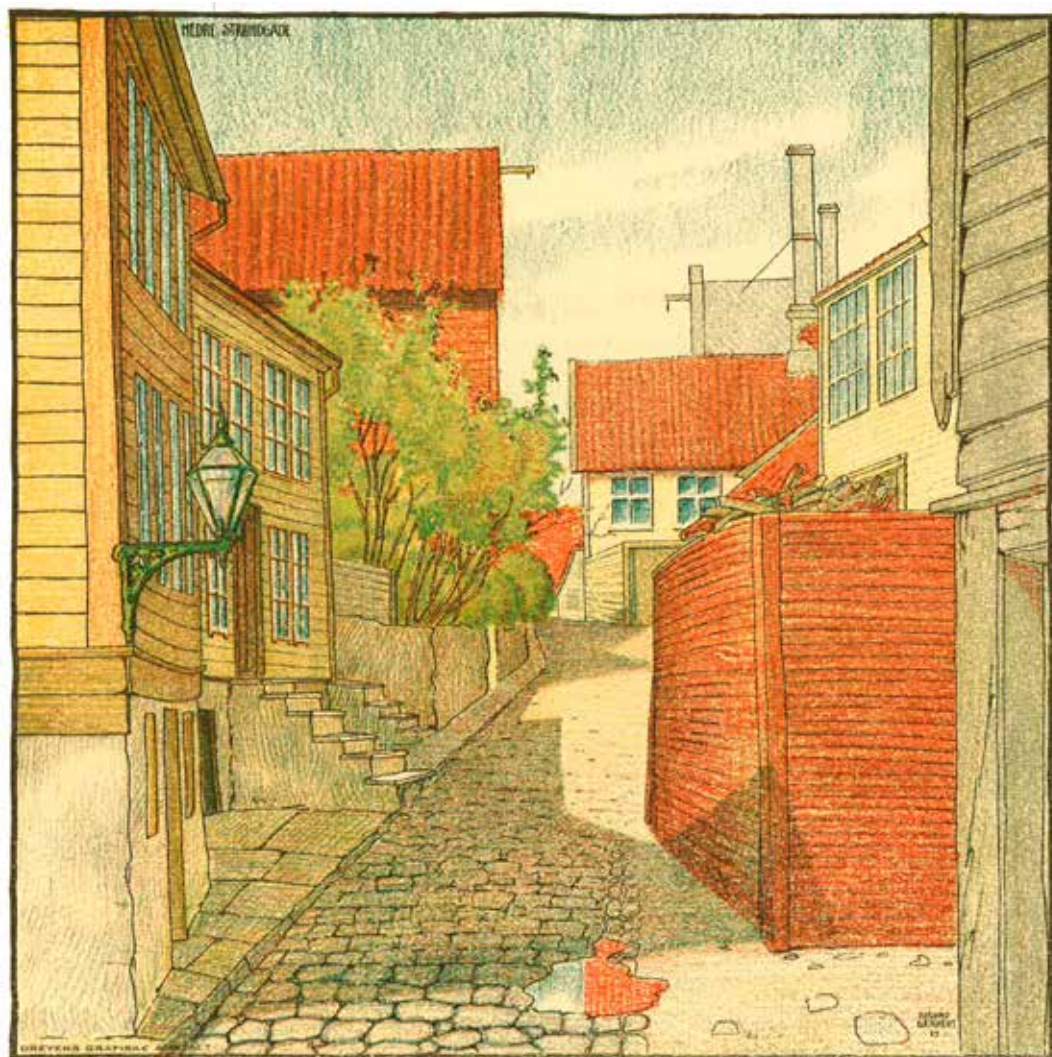
Det Henry Mintzberg har sagt om historie er vanskelig å oversette til norsk, men fint oppsummert: «Tomorrow is appreciated because yesterday is honored. That makes today a pleasure.»

Vi takker Byhistorisk forening Stavanger for godt samarbeid og håper at leserne er fornøyd med resultatet.

Britta Goldberg
Stavanger lokallag/ leder

Den selvgrødde byen.
Tegning: Dreyermappen.

ANNE MERETHE SKOGLAND

ÅRRINGER I TREHUSBYEN

Stavanger kommune godkjente i 1946 en reguleringsplan for byen under mottoet «riv og bygg». Det var funksjonalismens byplanidealer som skulle erstatte de fattigslige små trehusene langs de middelalderske gater i byen.

Planen skulle erstatte bolig og sjøhusbebyggelsen som hadde vokst fram i dette landskapet gjennom 200 år, med Corbusier-inspirerte blokker, forretningsbygg og gateløp. Det eneste som ble ansett bevaringsverdig i denne planen var Stavanger domkirke fra 1125 og Valbergtårnet fra 1850.

Riksantikvaren ble en viktig støttespiller til Stavanger Museums førstekonservator Jan Hendrich Lexow, kulturminneforkjemper Einar Hedén og flere frivillige kulturminnevernere i Stavanger i deres kamp mot disse fornyingsplanene. I 1957 ga kampen om vern av Gamle Stavanger resultater. Med en stemmes overvekt ble Gamle Stavanger reddet fra sanering. Verneplanene for Gamle Stavanger var en av landets første planer for områdevern.

Dette arbeidet resulterte i at Stavanger fikk etablert en byantikvarstilling i 1974. Det var Einar Hedén som ble den første. Herfra er det initiert mye godt arbeid for kulturminnevernet i Stavanger og byen har fått flere store verneplaner som gjør at vi i dag kan skryte av våre 8000 trehus oppført i perioden 1700-1950 i en sammenhengende bystruktur.

En av byantikvarens viktigste oppgaver er å formidle kunnskap og forståelse for hvorfor og hvordan vi skal ta vare på historisk bebyggelse og kulturlandskap. Det handler om vår felles identitet og kulturarv, men det handler også om verdier knyttet til forvaltning av denne.

I rollen som byantikvar fra perioden 2005-2012 var det

mange utfordringer som møtte meg i forhold til å finne kommunikasjonsstrategier for å sikre fortsatt interesse og forståelse for kulturminnevern i Stavanger. Arven etter bevaringsarbeidet til mine forgjengere Einar Hedén, Unnleiv Bergsgard og Elsa Grimnes var godt synlig både ute i byen og i skuffer og skap på byantikvarens kontor, og det var mye å bygge videre på.

Kampen for vern av Straen og videre utvikling rundt arbeidet med å kartlegge Stavangers eldste trehusbebyggelse var dokumentert i flere hyllemeter med registreringskort – hus for hus.

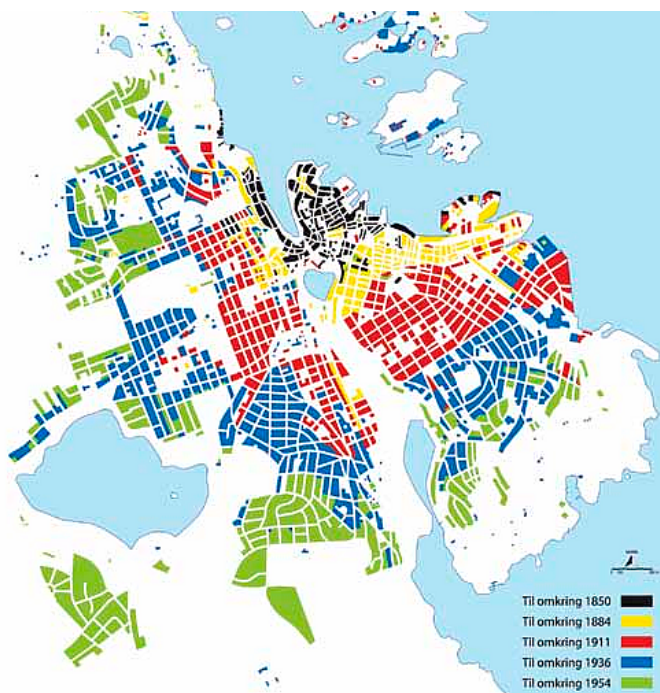
Bergsgards nitidige arbeid med å få gjenoppbygd et bygningsarkiv for å bøte på skadene etter brannen på bygnings-sjefens kontor i Hospitalgata/Klubbgata i 1929, var et viktig verktøy i arbeidet som hans etterfølgere etter hvert kunne bruke i formidlingen av kulturminneverdiene i den eldste delen av Stavangers trehusbebyggelse.

Et interessant dokument var kartet over «årringene» i Stavangers byutvikling. Denne kartillustrasjonen ble et viktig virkemiddel for å kommunisere hvordan byutviklingen hadde tatt form i Stavangers kuperte landskap langs sjøen og utover platåene.

Fortellingen om «Trehusbyen» i Stavanger har vært og er fortsatt en historie som har festet seg i folks bevissthet. Formidlingsstrategien i å fortelle den unike historien om trehusene som befinner seg i Stavangers urbane byområde har bidratt til å skape forståelse og respekt for verdiene som ligger her.

Tegning av sjøhusrekken: rekonstruert etter K. F. Tostrups bykart – H. Schjelderup & U. Bergsgard, 1979.

Årringene i Stavanger trehusarkitektur. Byutviklingen i Stavanger kan avleses i trehusbebyggelsen som årringer på en trestamme. Illustrasjon: Stavanger kommune

Kartet er et visuelt hjelpemiddel til å formidle byutviklingens ulike faser og kjennetegn og illustrerer utviklingen i tid og rom. Jeg skal komme nærmere inn på hvilke historiske begivenheter som har påvirket utviklingen og hvordan dette viser seg fra middelalder fram til midten av 1970-tallet.

I arbeidet med kulturminneplanen for 2010-2025 fikk vi god bruk for viktig arbeid som var blitt gjort med å formidle Stavangers by- og bygningshistorie gjennom de siste 50 år. I 2008 - i anledning Norwegian Wood prosjektet i kulturbyåret - tok byantikvaren i Stavanger og siv.ark. Helge Schjeldrup initiativ til å lage en utstilling om den historiske trehusbyens utvikling gjennom 4000 år. Det var Helge Schjeldrup og jeg som var redaksjonsansvarlig med uvurderlig hjelp fra Petter Dimmen og gode foto fra blant annet Hanne Windsholt og Siv Egeli. Utstillingen ble senere lokalisert på det nyeste sjøhuset på Natvigs Minde. Temaet om Vestlandets tusenårige trehushistorie skulle tydelig vise hvordan byggeskikken har tatt form i Stavangers bybebyggelse. I formidlingen av Stavangers byhistorie i utallige fora ble årringer i trehusbyen hovedtema også her. For øvrig oppfordrer jeg til et besøk ut til Natvigs Minde for å ta utstillingen og sjøhuset i nærmere ettersyn.

Årringer

Bygningsmassen i Stavanger speiler byens historiske utvikling fra middelalder til vår egen tid. Den varierte og svært omfattende mengden av små trehus bygget i løpet av de siste 200 årene er det som aller mest viser igjen i bybildet. Berettiget kan vi snakke om Stavanger som en av Europas største Trehusbyer, med mer enn 8000 trehus spredt ut over det småkupert bylandskapet. Byens hus forteller også byens næringshistorie, hva Stavanger har levd av. Raden av sjøhus og gamle fabrikkbygninger minner om skiftende tider da sjøen og det store havet i tur og orden har gitt oss sild, skipsbygging, sjøfart, hermetikkindustri og til sist olje. Bebyggelsen avslører også en rikholdig byggetradisjon i tre, utviklet på den norske vestkysten gjennom tusener av år. Enkle, solide løsninger som forholder seg til vær og vind med konstruksjonsprinsipper i henholdsvis stav-, laft- og bindingsverk.

Gjennom de siste 30 årene har begrepet *Trehusbyen* stått sentralt i Stavangers kulturminnevern. Tre var et vanlig byggemateriale i Norden, og i 1970 ble det startet et nordisk forskningsprosjekt omkring trehusbyer i regi av den svenske forgreningen av ICOMOS (International Council of Monuments and Sites). En av byene som ble omfattet av prosjektet var Stavanger. Interessen gjaldt først og fremst de eldste bydelene, Straen og Blåsenborg. I forlengelsen av prosjektet ble det lokalt gjort et uformelt anslag av «trehusbestanden» i Stavanger. Man kom altså frem til at byen hadde ca. 8000 bevarte trehus innenfor et område som tilsvarer omtrent bygrensen fra 1923. Det store antallet trehus i en sammenhengende bebyggelse setter Stavanger i en særstilling i norsk, nordisk og europeisk sammenheng.

Bebyggelse innenfor trehusbyen fikk på 1990-tallet egne retningslinjer for restaurering og tilbakeføring.

Stavangers havnefront og bebyggelsen på Holmen ca 1865. Foto: Stavanger maritime museum/MUST

Syv barn i Bekkegata i Kleiva ca. 1938. Foto: Ukjent. Anders Bærheims arkiv, Statsarkivet i Stavanger.

Den kompakte begynnelsen – Fra middelalderen til 1850

Omkring 1125 ble Stavanger bispesete for det sørvestlige Norge, og den vakre Domkirken ble bygget av stein i romansk stil. I 1272 brant kirken, men ble bygget opp igjen og utvidet med koret i øst i gotisk stil. Byen var først og fremst et kirkelig sentrum, dernest var den også en liten handelsby med boliger, sjøhus og naust bygget av tre. Foruten Domkirken er det bare Bispekapellet, og steinkjelleren i den gamle

Bispegården, det vi nå kaller Kongsgård, som sammen med fundamentene av den forsvunne Mariakirken som synlig vitner om at Stavanger var by allerede i middelalderen. Som Europa forøvrig led Stavanger et katastrofalt tilbakeslag under Svartedauen rundt 1350. Først på 1600-tallet opplevde Stavanger igjen en viss vekst på bakgrunn av rikt sildefiske og tømmerekspert fra distriktet.

I 1684 opplevde Stavanger imidlertid et nytt tilbakeslag, da byen ble fratatt Bispesetet. Ved inngangen til 1800-tallet var Stavanger fremdeles en svært liten by, kun med 2.500 innbyggere og ca. 820 hus. Det vil si at antallet trehus ble tidoblet fra ca. 1800 til 1920-tallet. Foruten de få husene fra middelalderen var så godt som alle hus bygget i tre.

Sild og seil

Silden er et fiskeslag som siden uminnelige tider har søkt inn mot Rogalandskysten for å gyte. Men silden er lunefull, og forekomsten av sild har vekslet. Midt på 1700-tallet var sildefisket i Rogaland bra. I 1784 ble det brått slutt. Men i 1808 kom silden tilbake, og nå i enorme mengder. Dette gjentok seg så og si årvisst helt fram til 1870. Silden er selve grunnlaget for den enorme byveksten som fant sted i Stavanger gjennom 1800-tallet. Befolkningen steg fra 2.500 mennesker omkring 1815 via 16.500 i 1865, til hele 30.000 rundt 1900. Silden ble saltet og lagt i tønner. Den ble eksportert til land lenger sør og øst: til Tyskland, Baltikum og Russland, og eksporten gikk på egen kjø. Først med mindre jakter og galeaser, og deretter på større seilskip bygget i Stavanger og distriktet. Stavanger ble både sildeby og seilskuteby. Mot slutten av 1800-tallet var Stavanger Norges nest største sjøfartsby. I løpet av 1800-tallet ble det bygget minst 300 seilskuter bare i Stavanger.

Like tilbake til middelalderen har trolig sjøboder eller sjøhus satt sitt tydelige preg på bybildet. Under de store sildefiskeriene på 1800-tallet ble det bygget svært mange bindingsverkssjøhus, og Stavanger framsto i 1870-årene med en sammenhengende sjøhusrekke fra Sandvigå i vest til Strømsteinen i øst. Samlet var det da mer enn 240 små og store sjøhus i byen og dens nære omgivelser.

Det ble bygget tett i tett med små og noen litt større hus, men først og fremst de små. Stavanger var en småkårsby: en by for arbeidere og sjøfolk. Husene ble bygget der det

var plass, i nærheten av arbeidsstedene: sjøhusene hvor silden ble saltet, og skipsverftene der seilskutene ble bygget. Husene tilpasset seg et bratt og småkupert terreng. Laf-tede tømmerkasser ble oppført på natursteinsfundamenter tilpasset terrenget. Murer som skapte naturlige flater i det kupert bylandskapet langs det middelalderske gatenettet. Flere av tømmerkassene var også fraktet fra gårder i Ryfylke i forbindelse med utflyttingen for å finne arbeid under sildefisket og gjenreist på nye murer i «byen».

Boligbebyggelsen som vokste fram i bakkant av sjøhusrekken langs Vågen og Østervåg omtales gjerne som «selvgrodd», oppført uten noen regulerende hensyn. Dette var mulig i en tid da byutviklingen ble drevet av jakten på næringsgrunnlag og ressurstilgang. Behovet for effektiv arealutnyttelse var også viktig den gang som nå, men det var et vesentlig mindre arealbehov. Primærfunksjoner som stue, kjøkken og soverom ble løst på en begrenset golvflate fordelt på 2-3 plan. Innenfor denne bystrukturen ble alle potensielle rom brukt til bolig og næring. Ofte med butikk eller verksted i sokkeletasje eller etablert som uthus i bakgårdene. Slik fikk bebyggelsen i denne perioden sitt eget uryddige, men sjarmerende preg.

Stavanger kommunes brannkart fra 1911 viser bebyggelsen på sentrums-halvøya og langs havnefronten.
Kilde: Stavanger kommune.

Mens grindverket og lafteverket er urgamle byggemåter som har fått utvikle seg gradvis i Norge, kom bindingsverket for alvor kom i bruk i Stavanger og på Sørvestlandet en gang på 1700-tallet, til bygging av sjøhus. Formålet var å skaffe enkle, luftige hus til salting av sild under de rike sildefiskeriene som pågikk i området. Bindingsverket spredde seg i løpet av påfallende kort tid gjennom 1800-tallet, for til slutt å utgjøre en stor og karakteristisk bygningsmasse i kystlandskapet.

Den regulerte byen – Utvidelse og vekst etter 1850 – «Hermetikk- byen»

Stavanger vokste etter hvert ut over sine opprinnelige grenser. I 1849 ble byen utvidet første gang, og veksten måtte inn i mer styrte og planmessige former. Gatene ble rettet ut, og det ble regulert inn jevnstore kvartaler i rutemønster. Bebyggelsen ble mer ensartet i størrelse og form. Det utviklet seg hustyper, enkle to og tre-mannsboliger basert på selveierskap. Stilen skiftet fra empire til sveitserstil, seinere Jugend og nye former for klassisisme.

I 1860 var det en stor brann på Holmen. Så mye som 250 hus brant ned til grunnen. Omlag 2000 mennesker mistet sine boliger. Dette var likevel den siste store brannen i Stavanger, og man satset igjen på gjenoppbygging og videreutvikling av byen som treby. Mindre byggmesterfirmaer kjøpte opp 4-5 tomter om gangen, bygde hus og solgte videre til selveiere. Stavanger forble en småkårsby, men byen fikk aldri den boligspekulasjonen vi ser i andre norske byer. Store murgårder med mange leiligheter fant ikke innpass. Kapitalen ble heller investert i næringsbygg og skipsflåte. De stavangerske skipene som seilte på de sju hav var mange ganger mer verdt enn husene i hjembyen.

Silden forsvant omkring 1870. Men så kom brisling og hermetikk. Hermetikkindustrien og alle dens binæringer: blikkemballasjefabrikker, trykkerier, maskinfabrikker, kassefabrikker, spikerfabrikker osv. gjorde at Stavanger i perioden 1890-1920 ble en av Norges største industribyer. På det meste var mer enn 70 hermetikkfabrikker i drift samtidig. I Østre bydel var fabrikktettheten større enn langs Akerselva i Oslo. Noen snakker om denne bydelen som et lite Ruhr-område.

Nye bidrag til Stavangers årringer i Trehusbyen: Et gateparti fra Muségata, Ullandhaugveien 77 og Måltroststien 1. Alle foto: Hanne Windsholdt, Stavanger kommune.

Den stadig voksende bybefolkningen bodde fremdeles i hus av tre. Mengder av hus i tre som bredde seg ut over platåene både øst og vest i byen: Storhaug, Våland, Vestre plata med Eiganes og Kampen. Fram til siste krig var så godt som alle bolighus i Stavanger bygget i tre av laftet tømmer eller plank. Fjerner vi kledningen, er det en by tett i tett med laftekasser vi ser. Helt på tampen i 1930-årene riktignok også med tømmeret stilt på høgkant som stående plank, men fremdeles massivt tre. Først etter krigen kom de nye byggemetodene: det lette bindingsverket slik man gjorde det i Amerika.

Etterkrigsbyen – og nye årringer i trehusbyen

Hermetikkindustrien holdt stand inn i 1950- og 1960-årene, men tonet gradvis ut for å bli helt borte i 1980-årene. Stavanger hadde imidlertid fått flere industribein å stå på, som eksempelvis den grafiske industrien. Stavangers desidert største industribedrift ble imidlertid skipsverftet Rosenberg mekaniske verksted, eid av skipsreder Sigval Bergesen d.y. Mange av skipene i rederiets store tankflåte ble bygd på Rosenberg.

Sanering og boligreising (1940-1965)

Denne epoken preges av andre verdenskrig og gjenreisningen etter krigen. Den viser bebyggelsen som vokste fram som et sosialpolitisk programområde for å sikre gode boliger for alle. Det offentliges innsats her viser en handlekraft til samfunnsutvikling og bygging av velferdsstaten som var helt spesielt i historisk sammenheng. I denne perioden dukket også de store saneringsplanene opp som et produkt av en gjenreisningsiver og utålmodighet etter å bygge fremtiden. De store forretningsgårdene i Klubbgata, Domkirkeplassen og Olavskleiva ble realisert og mange trehus måtte vike plassen for utviklingen. Flere av bygningene har høy arkitektonisk kvalitet fra sin tid og er i dag viktige kulturminner for byen.

I 1965 ble Stavanger slått sammen med nabokommunene Hetland og Madla. Selv om disse var utpregete jordbrukskommuner fikk byen nå tilgang på nye, store utbyggingsområder for boliger. I november 1969 ble det funnet olje på Ekofiskfeltet i Nordsjøen. I løpet av 1970-årene ble Stavanger administrativt sentrum for oljevirkksomheten; Norges nye hovednæring.

Hotel Atlantic – arkitektene Thams og Nicolaysens opprinnelige prosjekt. Stavanger byarkiv.

Kjedehus ved Auglendsveien. Foto: Stavanger boligbyggelag.

Byen vokste raskt og har nesten doblet folkemengden fra 1946 (60 000) til 2015 (130 000).

Tiden like etter andre verdenskrig var preget av gjenoppbygging og optimisme. Funksjonalismen og idealer om luftighet og sunnhet preget arkitekturen. I Stavanger ville man etter hvert ut av gamle, trangbodde sentrumsområder og industristrøk. Nye, men likevel sentrumsnære områder ble innlemmet i byens arealer, og nye bydeler ble utviklet etter moderne prinsipper. Etterkrigs-Stavanger fremsto som et utpreget sosialdemokratisk bysamfunn, og kollektive boformer ble toneangivende i byutviklingen. Stavanger og Hetland boligbyggelag ble viktige aktører i tett samarbeid med Stavanger kommune. Kreative og nyskapende arkitekter som Eyvind Retzius og Svein Bjøland utviklet for sin tid banebrytende tette, lave småhusområder, fortsatt med tre som byggemateriale. Like etter krigen var det rasjonering av byggematerialer og forbruksvarer. Boligområdene var preget av nøkternhet i materialbruk og arealutnyttelse. Den Norske Stats Husbank satte de økonomiske rammene for byggeriet, og det ble utviklet leilighetstyper med små, men gode planløsninger. Mellom huskroppene ble det laget fine fellesområder, gode arenaer for utvikling av sosialt fellesskap. Thoralf Bryne og Thoralf Kaada sammen med Ingeborg og Knut Hoem kan også nevnes som arkitekter som har bidratt til å utvikle enkle, gode boligområder i tre i denne siste perioden.

Og så kom et nytt kapittel i boligbyggingen som ikke skildres her!

Avsluttende kommentar

Vi lever i en tid der endringene skjer fort og samfunnet krever raske beslutningsprosesser for å møte krav til økonomisk verdiskaping raskt og effektivt. Arbeidet med å verne og forvalte kulturminner blir oftest en ikke-kvantifiserbar verdifaktor som velges bort når interessemotsetningene oppstår. Kommunikasjon og retorikk i arbeidet med vern av historiske spor og kulturminner, har derfor høyt fokus og krever kontinuerlig arbeid med formidling. Det må etableres bevissthet, forståelse og følelser i opinionen da innbyggernes engasjement for kulturarven vil påvirke politikk og forvaltning i et representativt demokrati slik at politiske beslutninger om vern og utvikling ivaretar interessene for byens identitet.

Da kampen sto mot saneringen av Gamle Stavanger på slutten av 1950-tallet fremmet den gang Riksantikvar Nygård Nilsen følgende alvorsord til Stavanger:

«fattig og perspektivløs blir den by som ribber seg for sine *kulturminner*».

Sitatet er tidløst.

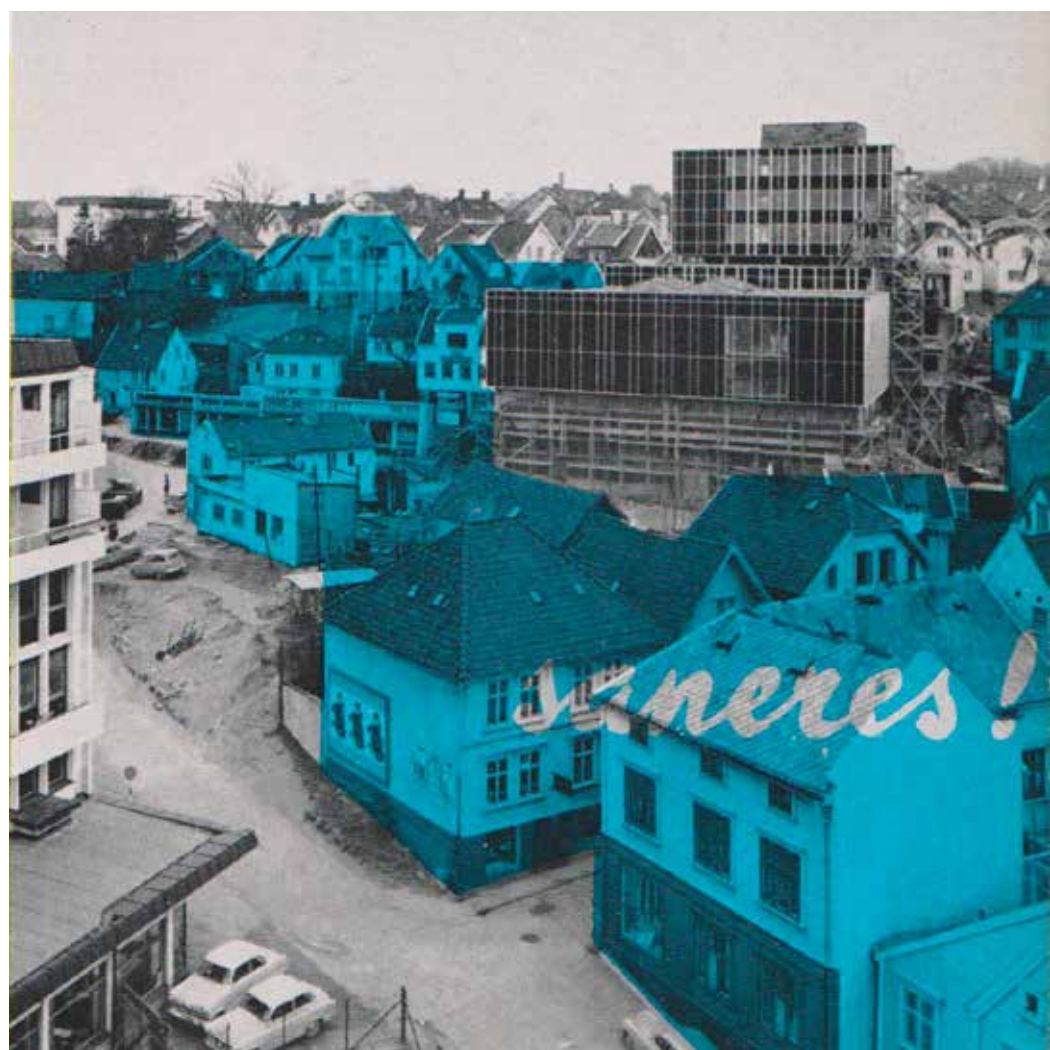
Kilder:

Bergsgard, Unnleiv (2005): Stavangers bebyggelse 1945 – 65. Stavanger Museum Årbok, 115.

Haaland, Anders (1999): En by tar form. Stavangers bebyggelse 1815 – 1940. Wigestrands forlag.

Hamre, Harald (1985): Skipsfarten i Stavanger i 1870-åra: en næringsøkonomisk undersøkelse.

Kommunedelplan for kulturminner i Stavanger 2010 – 2015.

NILS JACOBSEN

BYPLANER I STAVANGER SENTRUM

– verktøy for sentrumsutvikling 1945–2015

Byen er en langsom ting. Byens plan og form blir til over mange tiår, ja, hundreår. Fra år til annet kommer det små justeringer og tilpassinger. For å forstå hvordan planene påvirker det som skjer, kan det være grunn til å se på utviklingen av byen over et litt lengre tidsrom.

Enhver byplan har en intensjon, et innhold og noen virkninger i bylandskapet. I dag skiller vi mellom rammeplan og prosjektplan. En *rammeplan* sikter mot å styre utviklingen flere år fram i tiden ved å definere strukturelle rammer slik som gateløp, arealbruk, etasjehøyde, utnyttelse og lignende. Aktuelle plantyper er *områderegulering* og *kommunedelplan*.

En *prosjektplan* sikter mot en konkret utbygging innenfor kjent tidsrom. Den nye plan- og bygningsloven kaller dette *detaljregulering* (tidligere bebyggelsesplan). En utbygger og hans prosjekteringsteam sitter i førersetet, men trenger politisk aksept for å realisere planen sin. Legger utbyggingen opp til økt tomteutnyttelse med store byggehøyder og byggevolum, blir gjeldende rammeplan noen ganger for trang. Da er det påkrevet å lage ny reguleringsplan med alle dens krav til offentliggjøring og medvirkning fra den allmenne offentlighet.

Byen vender seg fra sjø til land – Sentrumsplanen av 1946

I 1946 fikk Stavanger sin første sentrumsplan. Planen var utarbeidet av reguleringssjef Torleiv Våland, og ble behandlet og vedtatt i bystyret i 1948 (Bergsgard 2005).

Riktignok ble det laget en sentrumsplan tidlig på 1920-tallet (Haaland 1999). Planen bygde på vinnerutkastet

Saneringsplan for Olavskleiva ble vedtatt i 1952. Kilde: P. Andersson 1962.

fra byplankonkurransen i 1918 innsendt av arkitekt Oscar Hoff og ingeniørene M. Leegaard og Ove Øvergaard. Inten-
sjonen med planen var å samle et stort antall delplaner fra
tidligere år til en samlet, helhetlig plan for sentrum. Men
planen ble for radikal, og kom aldri til behandling i bystyret.

Sentrumsplanen av 1946 var en rammeplan som skulle
gjelde for tiår framover. Planen bygde på analyser av byens
daværende form, gjeldende delplaner og aktuelle behov.
Viktige elementer i planen var nye adkomstgater fra vest
(Olavskleiva) og nord (Tidegeilen), utvidet Torv med
skjerming mot Vågen, og en ny og utrettet hovedgate (Klub-
bgaten) mellom Breiavatnet og Østervåg. I tillegg foreslo
planen ny hovedgate øst-vest mellom Vågen og Jorenhol-
men, og nord-sør mellom Domkirken og Holmen.

Planforslaget møtte sterke folkelige reaksjoner: «Alt skal
rives! Bare Domkirken og Valbergtårnet står igjen»!!! Var
det det som var meningen med planen?

Nei, dette var ingen prosjektplan, men en rammeplan.
Etter tiår med lappeplaner skulle sentrum endelig få en
samlet plan å følge hver gang en enkelt byggesak skal avgjø-
res. Planen fór hardhendt fram med gater og hus på sen-
trumshalvøya, men åpnet viktige hovedlinjer for ny land-
verts forbindelse til sentrum og havnen: Kleiva, Haakon
VII's gt / Torvet, Klubbgt.

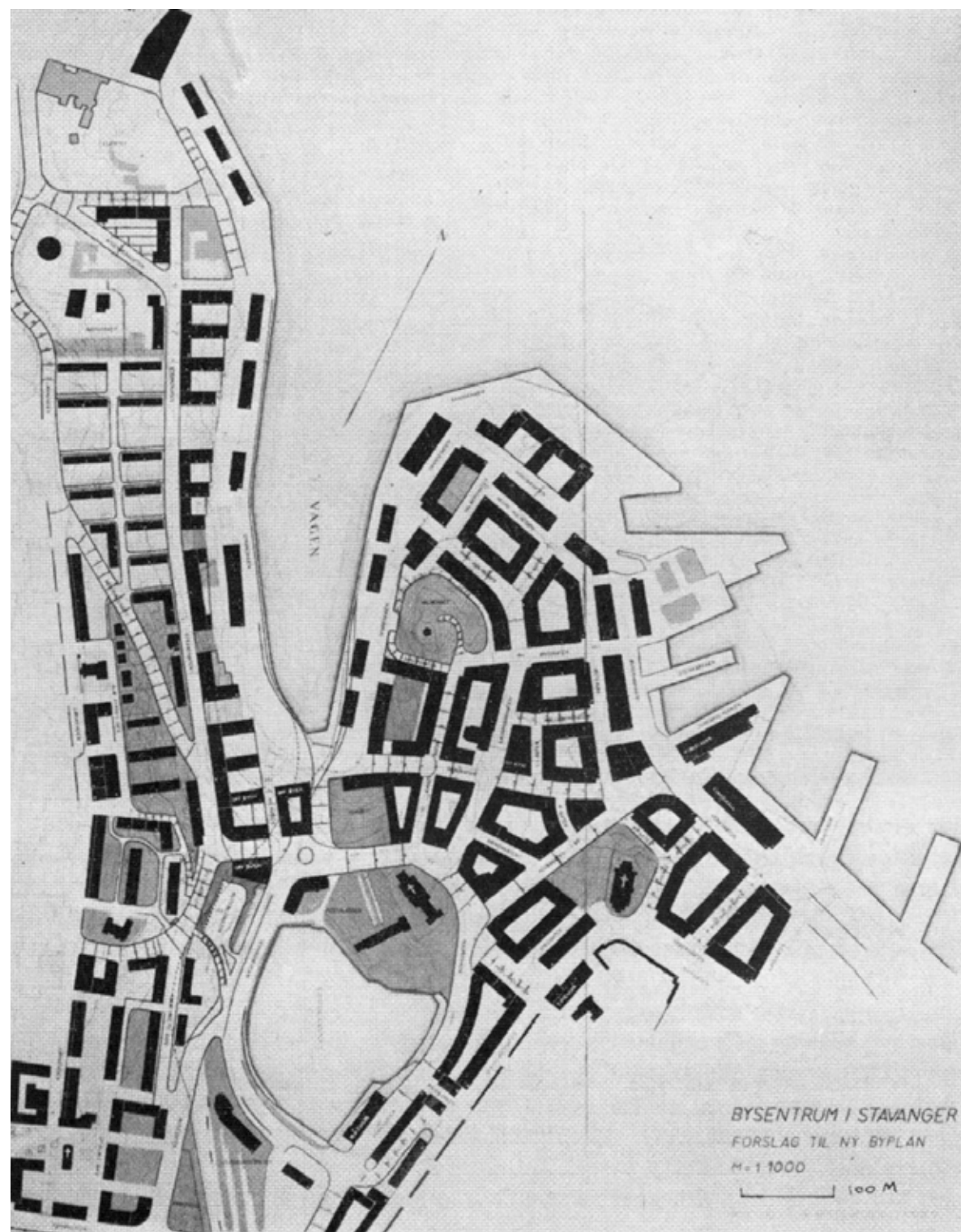
Sentrum i støpeskjeen – Saneringsplaner 1948 – 62

En ny tid er i emning. Det stilles nye krav, og byen trenger
å møte nye behov. Politikere og planleggere tar fatt på å
konkretisere sentrumsplanen av 1946.

Ressursene settes inn på bestemte steder, kalt sanerings-
områdene I - IV. (P. Andersson 1962).

- I. Olavskleiv / Lars Hertervigs gt / Haakon VII's gt.
Gjennomført 1952 – 62.
- II. Klubbgt. Gjennomført 1948 – 60.
- III. Laugmannsgt. Ikke gjennomført.
- IV. Havneringen. Ikke gjennomført.

Vi merker oss at sentrumsplanens forslag til ny hovedgate
mellom Vågen og Jorenholmen ikke er med lenger.
Nye reguleringsplaner blir brukt som prosjektplaner: Gate-

løp og trafikk er i fokus. Eiendommer ble ekspropriert, hus revet, nye gateløp og tomter anlagt.

Kleivaplanen ble vedtatt 1952 med knapt flertall. Strategien var å samle byggeinteresser, og lamme spredningstendenser. I tillegg til ny hovedgate fra vest (Olavskleiva) og ny hovedgate «å la Karl Johan» (Haakon VII's gt), åpnet planen for å bygge nytt, moderne hotell (Atlantic), og nye forretningsgårder (Olavsgården, Romsøegården, m.fl.)

Oppmykningsplan blir vedtatt 1957 med én stemmes overvekt. Den sluttete karrébebyggelsen blir erstattet med frittstående bygninger (bibliotek – nå rådhus, folkebad, kontorbygg) med trappeanlegg mellom. Landskapet blir tydeligere en skrent. Tomteprisene fyker i været: Fra 500 kr/kvm i 1955 til opptil 3000 kr/kvm ca. 1960.

Trafikk og parkering får økende betydning. I januar 1960 legger reguleringsjef Per Andersson fram sin Trafikk- og parkeringsplan. Biltrafikken får sitt gjennombrudd. Prinsippet om trafikkdifferensiering etablerer skille mellom hovedgater, servicegater og gågater. Havneringen (saneringsområde IV) blir planlagt som en firefelt bilgate gjennom 1800-talls sjø- og småhusbebyggelse. Det planlegges flerplans p-anlegg over og under bakken (ved Domkirkeplassen, posthuset, Klubbgt v/Petri kirke – nå Arkaden). Torvet bygges om med fotgjenger-underganger. Omkring 1970 får byplankontorets trafikkavdeling sin nye logo: Et motorveikryss!

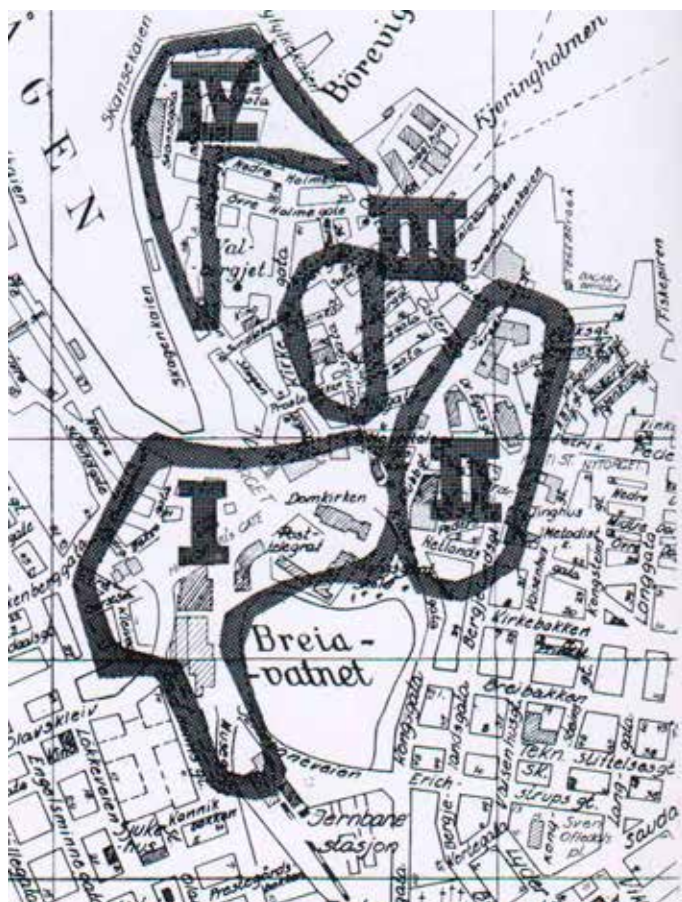
To år etter første saneringsplan er vedtatt kommer Einar Hedén med sitt første forslag om å bevare 54 små hus i Øvre Strandgt. Bystyret godkjenner planen med knappest mulig margin: Gamle Stavanger er født. Et nytt syn på gammel bebyggelse: Alminnelige småhus er verneverdige når de danner et helhetlig miljø. Senere utvides verneplanen, og består i 1974 av ca. 150 hus. Strøket er blitt et landemerke for byen, og en viktig brikke i kampen om cruise-turismen langs Vestlandskysten.

Landtransport og motorvei kommer til byen – sentrumsanalyse og byanalyse

Sammenslåing av kommunene Madla, Hetland og Stavanger til storkommunen Stavanger i 1965 stilte byen overfor nye muligheter og krav. Nye byområder skulle knyttes til

sentrum med landtransport, det vil si bil og buss, og ny motorvei var under planlegging. Hvordan skulle motorveien og de nye byområdene knyttes til sentrum? I 1967 engasjerte kommunen Norsk institutt for by- og regionforskning (NIBR) til å utarbeide en Sentrumsanalyse basert på 30% økning av antall arbeidsplasser i sentrum fra 11 000 til 14 500. Analysearbeidet kom opp med fire alternativer for hovedtrafikknett mellom motorveien og sentrum, og gjorde trafikkberegninger av disse.

Parallelt med sentrumsanalysen la Byplankontoret i 1970 fram en Byanalyse som drøftet landskapsform, identitet, byfunksjoner og trafikkens innpassing i dette rommet. Analysen, utarbeidet av Bodvar Schjelderup, anbefalte å styrke bysentrets identitet gjennom å frigjøre sentrumskjernen for de tunge trafikkstrømmene av adkomst, parkering og gjennomkjøring. Analysen foreslo å trekke sentrumsut-

Plan for saneringer i Stavanger sentrum 1948–1962. Kun område merket I og II ble gjennomført. Kilde: P. Andersson 1962.

vikling og biladkomst opp på Vestre Platå og Storhaugplatået, og binde disse sammen med en viadukt over Lagård gravlund og et «trafikkfordelingssenter» på Våland. Sentrumsanalysens trafikkberegninger konkluderte med at dette alternativet var det beste.

I 1971 vedtar Sentrumsanalyseutvalget å sende det omfangsrike planmaterialet ut på høring til utvalg og organisasjoner. Stavanger Arkitektforening kommer med en omfattende uttalelse der de går sterkt imot forslaget om å legge sentrumstrafikk over platåene. Et stort antall boliger blir ubeboelige, og «tilgjengeligheten for fotgjengere og syklist er forverret». Uttalelsen etterlyser tilrettelegging for sykkel, og videre heter det at «ingen av planprinsippene ... tyder på at kollektivtrafikken er alvorlig vurdert eller prioritert.»

Etter sterke politiske diskusjoner skrinlegges planene om å legge sentrumstrafikken over platåene. Spørsmålet vurderes videre.

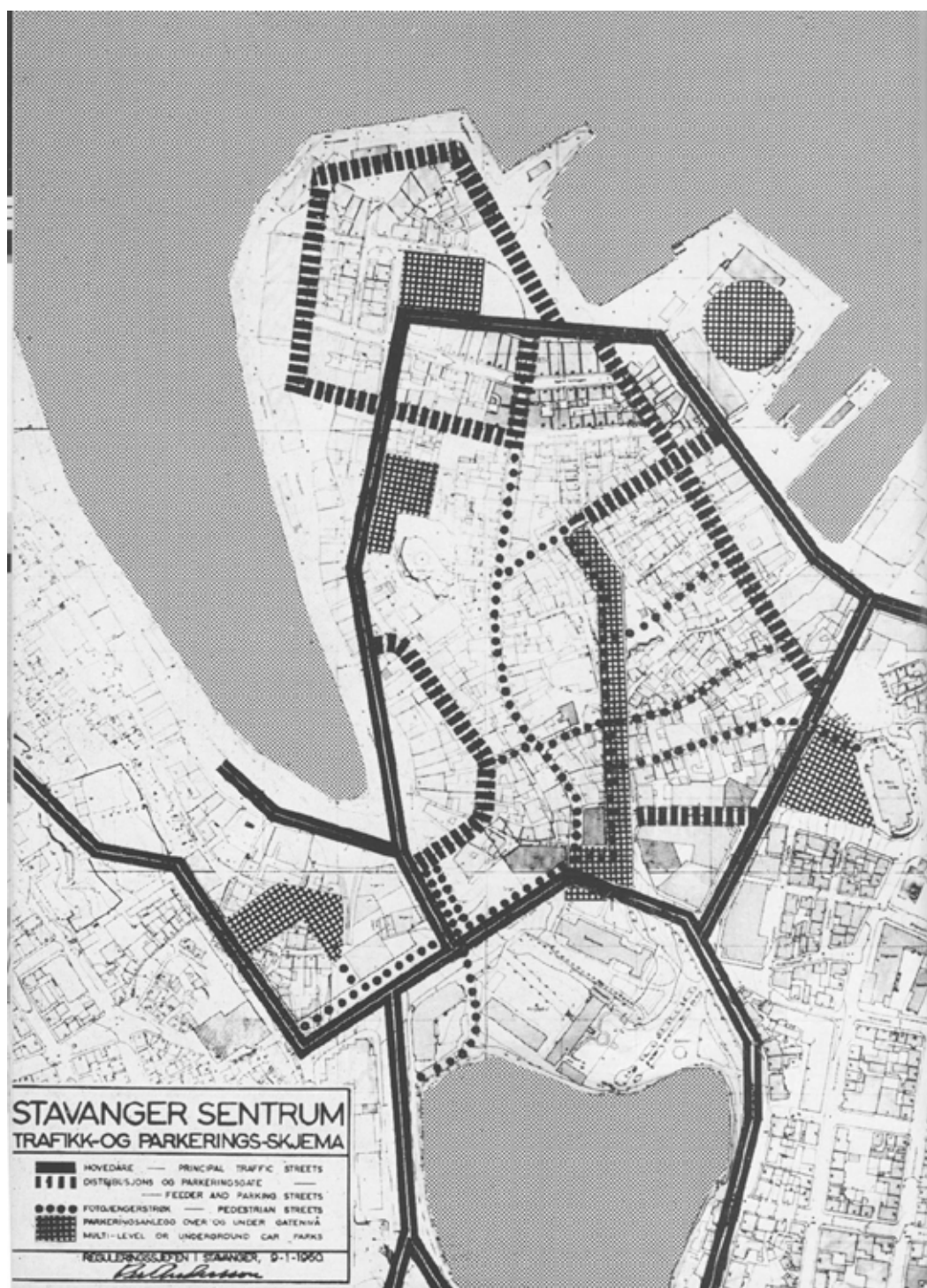
Etter dette rettet kommunen oppmerksomheten mot utnyttelsen av sentrumshalvøya. Arkitektene Hoem, Kloster og Vollan fikk i oppdrag av kommunen og Sentrumsforeningen å lage en analyse av bysentret. Den viste at det var stor kapasitet i eksisterende bygninger og bygningsstruktur. Den bidro til å svekke behovet for sentrumsutvidelse og tilhørende trafikkplaner på platåene.

I stedet fikk bevaringstanken en ny giv.

Å verne den unike sentrumskjernen – Reguleringsplan 681 av 1974

Et A4-ark med 11 punkter, og et kart med nåværende gater og kvartaler blir behandlet og vedtatt som ny reguleringsplan for sentrum. Planen er en rammeplan for hvordan bygningsvern og nybygg på sentrumshalvøya skal behandles. Dagens gater og hus beholdes! Dette er gater som er skapt av og for oss som går (og sykler): Liten gatebredde, små tomter, små bygg. Nåværende arealbruk legges til grunn.

Planen gir enkle regler som byggherrer og arkitekter kan bruke. I pkt 1 heter det at formålet med planen er «...å sikre det bestående sentrums særegne og verdifulle miljø.» Pkt. 2 og 3 stiller krav til «Bygninger som har arkitektoniske, kulturhistoriske eller miljømessige kvaliteter ...».

Trafikk- og parkeringsplan 1960. Kilde: P. Andersson 1962.

Olavskleiva før sanering. Foto:
Jacob Kvæstad/Stavanger byarkiv.

I pkt 4 heter det at «øvrige bygg kan erstattes med nybygg som i form og utseende tilpasses tilstøtende bebyggelse og nærmeste omgivelser». Tilpassingen gjelder bebyggelsen *innenfor* plangrensen. Øvrige bestemmelser gjelder gate-nett, gårdsrom, fargebruk, lysarmatur og reklameskilt, trær, bruksendring, og krav om kulturhistorisk uttalelse.

Planen pålegger utbyggerne lojalitet mot byggehøyder og byggevolum. I praksis innebærer dette 2 etasjer med loft. Unntaksvis inneholder området bygg i 3 og 4 etasjer.

I 1984 utvides planen ut til den ytre havnegate og den 4-felts Havneringen skrinlegges! Vernetanken vinner fram, men samtidig utfordres planens intensjon: Hvordan skal nybygg nå «tilpasses tilstøtende bebyggelse», slik pkt. 4 krever, når DSD-bygget i 10 etasjer også ligger innenfor planen? Dette sier verken administrasjonen eller bystyret noen ting om.

I hovedsak klarte planen å ta vare på kvalitetene i det unike, historiske bysentret, og samtidig åpne for moderat fornyelse og gjenbruk. En lang rekke nybygg ble oppført i tråd med både planens ånd og bokstav: Hotell Havly (Valberggata), Norli bokhandel – tidligere O. Olsen (Søregata – Nygaten), Steinkargata (Helen & Hard), Hospitalsgata x Laugmannsgata, Kirkegata x Breigata, kvartal Breitorget,

1956

Reguleringsplan for 33 bygninger vedtatt etter 5 års kamp. Hovedtrafikkåren og planer for forretnings- og industribygg begrenser området.

1965

Økende forståelse og utvidelse til 79 bygninger, 15 dk. og 133 leiligheter. Trafikkåren forskyves, men er fortsatt grense mot vest.

1974

Områdets 150 bygninger er nå representativt for Stavanger i 1880-årene med den gamle opprinnelige bondegård Bli-densol, de små hytter og hus, sjøhus og hus knyttet til handel og skipsfart. Trafikkåren ansees ikke lenger nødvendig!

Utviklingen av Gamle Stavanger i Einar Hedéns strek – Stavanger kommune – byantikvaren.

Zara (Kirkegata), Kirkegata x Sundtebakken (bygget noen år før planen kom) og De Røde Sjøhus (gjennomgripende rehabilitering).

Et klart og tydelig unntak er Sølvberget kulturhus. Funksjonelt er dette bygget et særtilfelle, og som volum skiller det seg ut. Samtidig er det store volumet brutt ned til mindre volumer og fasademål med slektskap til omkringliggende småhus. Bygget er tilpasset «tilstøtende» bebyggelse. Likevel ble det laget og vedtatt en egen reguleringsplan.

Nytt trafikkbilde fra 1989

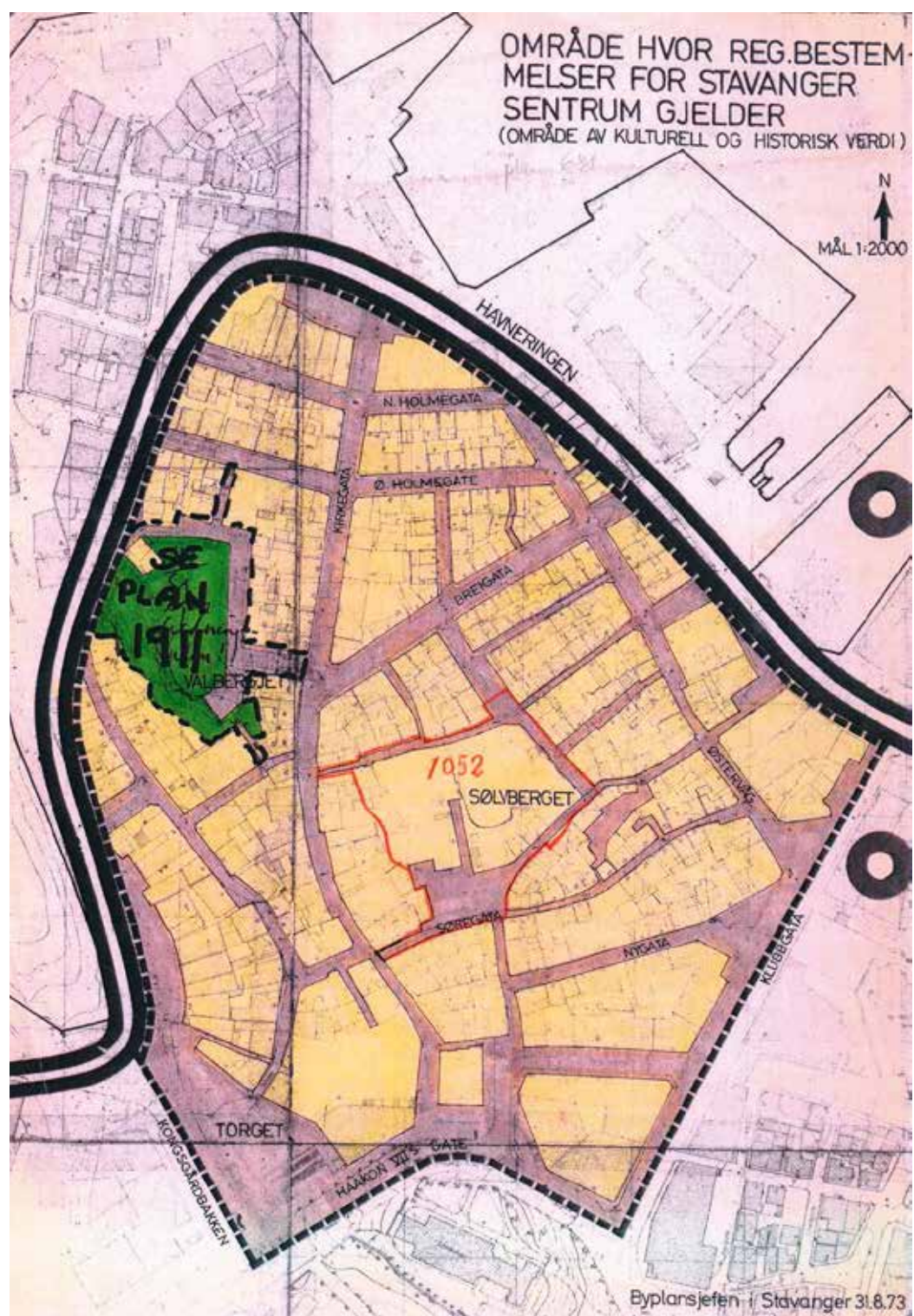
I 1989 kommer svaret på spørsmålet om kontakten mellom motorveien og sentrum som ble stilt i sentrumsanalysen i 1967. En ny innfartsåre etableres med utvidet hovedgate gjennom Kannik, ny bro over jernbanen og ny tunnel fra Bergjeland til Verksgt. Domkirkeplassen og deler av Torvet frigjøres for biltrafikk. Alle sentrumsgatene mellom Løkkeveien og Bergelandsgata får redusert biltrafikk. Klubbegata reduseres fra fire til to kjørefelt, og blir en viktig bussgate. Senere bygges Torvet om, fotgjengerundergangene fylles igjen (!) og folk kan igjen ferdes i et åpent bylandskap med begrenset biltrafikk.

Etter noen år får heller ikke bussene kjøre over Domkirkeplassen, og Jernbanen blir nærmeste holdeplass for et stort antall busslinjer. For mange bussreisende er tilgjengeligheten til sentrum svekket. En ringbuss mellom Jernbane og Holmen klarer ikke rette på dette - etter ett års prøvetid blir ringbussen lagt ned.

Helhetsplan for et utvidet bysenter – Kommunedelplan for sentrum 1994-2005

På 1990-tallet begynner byplankontoret arbeidet med en ny plan for sentrum. Dette er en utpreget rammeplan vedtatt i bystyret i september 1996, etter «... et ønske fra politikerne om en såkalt «helhetsplan» for Stavanger sentrum» (ref. Plandokument 2.9.1996). Planen vektlegger Sentrums rolle som arena for handel, kultur og rekreasjon.

Planen fikk stor legitimitet i byen gjennom en politisk, faglig og demokratisk planprosess som involverte mange offentlige etater, private organisasjoner og enkeltpersoner, og som strakte seg over tre år. Planen dekker hele sentrum fra Lagård til Bjergsted, og fra Madlaveien til Strømsteinen.

I alt 12 temagrupper med kommunale medarbeidere og ressurspersoner fra næringsliv, undervisning og kultur deltok i datainnsamling og analysearbeid vinteren 1993/94. Planen inneholder et omfattende kartmateriale (plankart og temakart), bestemmelser med krav om å lage reguleringsplaner, og retningslinjer for utforming av reguleringsplanene og behandling av byggesaker. Om sentrumshalvøya heter det: «Nåværende byggehøyder skal ikke økes.»

Byen viser stor lojalitet til planen gjennom å følge planens rammer og bestemmelser ved all ny ombygging, nybygging og tilpassing av bygninger - inntil én dag:

Da Holmen sprakk!

Nesten et helt kvartal mellom Øvre og Nedre Holmegt. hadde brent ned på 1980-tallet. En av eiendommene ble gjenoppbygget i tråd med gjeldende planer, men resten av kvartalet ble liggende som parkeringsplass i flere år.

I 2002 søker en utbygger om nytt prosjekt! Ny skala! Hele branntomten ønskes bebygde med seks etasjer pluss tårn i 10 etasjer. Med et bygg på 10 – 11 000 gulvkvadratmeter og en tomt på 2043 kvm, gir dette en tomteutnyttelse på 510%! Hvor ble det av kommunedelfplanens byggehøyder? Hvor ble det av reguleringsplan med offentlig ettersyn, som kreves for slik utnyttelse? Utbyggeren brukte brekkstang: Vi vil ha alt eller intet. Politikerne får valget mellom fortsatt parkeringsplass eller nybygg i 6 og 10 etasjer. Kommunalutvalget diskuterer om de skal godkjenne 5 eller 6 etasjer, og ber om økonomisk redegjørelse. Utbygger leverer et A4-ark der det heter: «*Dette prosjektets økonomiske bæreevne er i krysningspunktet ved mellom 10 og 11 000 m² over bakke hvorav optimal andel næringsareal for økonomisk sunnhet i prosjektet er ca. 30 – 40% av totalareal*». Redegjørelsen er en påstand uten dokumentasjon. Utvalget bukker, og godkjenner prosjektet som byggesak. Byen betaler prosjektets pris: Middelalderbyen krymper.

I 2007 står bygget der, og den offentlige diskusjonen bryter løs i Stavanger Aftenblads spalter: Byantikvar Skogland mener prosjektet er ute av enhver skala, Rolf Skjelstad kaller utbyggingen et skandaleprosjekt (26. februar), Nils Jacobsen hevder prosjektet er i strid med plan- og bygningsloven (2. mars), leder av arkitektforeningen Ib Omland peker på faren for at et bysenter med «egenart og sjarm

kan endres til et karakterløst og alminnelig byområde» (9. mars), og forfatteren Tore Renberg etterlyser de politiske partienes overordnede syn på byutvikling (16. mars). Direktør for kultur og byutvikling Halvor Karlsen svarer at bygget er lovlig reist, men sier samtidig at «i dag ville vi ha foreslått å behandle dette som en reguleringssak» (9. mars). Behandling av reguleringsplan ville åpnet for offentlig debatt om prosjektets volum og byggehøyde før bygging. Nå kom denne debatten *etter* at bygget var reist.

2016: Ny sentrumsplan under arbeid

I 2014 legger rådmannen fram et foreløpig forslag til ny kommunedelplan for Stavanger sentrum. Forslaget tar utgangspunkt i nasjonale og regionale føringer for «utvikling av en mer bærekraftig by». Siktemålet med planen er å «kombinere videreføring og satsing på de historiske verdier i sentrum, med tilrettelegging for ny aktivitet.»

Kommunedelplan Stavanger sentrum 1994.

Foreslåtte utfyllingsområder i Stavanger havn. Kommunedelplan for Stavanger sentrum, foreløpig forslag 2014.

Strandkaia og Straen sett fra Valbergtårnet i 1954 Foto: Jacob Kvæstad/Stavanger byarkiv.

Planen presenteres etappevis. Først offentliggjøres en plan med nye utfylte kaiarealer for ny bebyggelse, gangbro over Vågen og mellom Storhaug og Våland. Byggehøyder og utnyttelsesgrad diskuteres, men ingen konklusjoner trekkes.

Forslaget legger vekt på strategisk tenkning: Sentrums tiltrekningskraft er summen av kapasitet, innhold og tilgjengelighet. Et verdifullt utgangspunkt. Planforslaget trekker også inn spørsmål om driften av sentrum som handelssted, selv om dette ligger utenfor planens ansvarsområde.

Et hovedtrekk i planen er utfyllinger i Østervåg og plass for bygging av ca. 1 mill (!) kvm nytt gulvareal! En alvorlig bestilling. Planens ømme tå synes å være: Skal Holmen vokse og legge til rette for øket landtransport (les: bilbruk)? Holmen hadde god tilgjengelighet den gangen Stavanger var sentrum for sjøtransport. I dag er Holmen sentrums-halvøyas vanskeligst tilgjengelige sted, både for bil, buss og de gående. Må Holmen akseptere dette og tilrettelegges tilsvarende? Hva med byens juvel Oljemuseet – skal den bygges inne?

Om tilgjengeligheten til sentrum heter det at denne «må forankres i overordnede strategier og mål for transport». Bypakke Nord-Jæren definerer de overordnede mål for transport fram mot 2031 slik:

1. *Nullvekst i personbiltrafikken i byområdet på Nord-Jæren.*
2. *God framkommelighet for alle trafikantgrupper med hovedvekt på kollektiv, sykkel og gange samt næringslivets transporter.*

I planbeskrivelsen heter det at «Stavanger sentrum må tilby kollektivtrafikken langt mer stabile og attraktive rammevilkår enn i dag». Planforslaget har beskjedne og uklare tiltak på dette feltet.

Planforslaget har derimot mer konkrete tiltak for bilparkering: ca. 5000 nye parkeringsplasser innenfor planområdet, hvorav over 2000 plasser innenfor det indre sentrumsområdet begrenset av Kannik og Bergeland. Videre heter det at Hundvåg- og Eiganestunnellene «...kan utnyttes til å styrke tilgjengeligheten til og i sentrum ...» Hvordan en slik utvikling skal kunne tilfredsstillende målene i bypakke Nord-Jæren er ikke lett å forstå.

Sammenfatning

Virker så planene etter sin intensjon? Det grunnleggende svaret er ja. Og i noen tilfeller er svaret nei. Heldigvis.

Byen selv er en god plan. De bygde gatene og husene har kvaliteter og en gyldighet som ofte strekker seg langt ut over dagsaktuelle behov. De skjeve og smale gatene på sentrums-halvøya var i mange år sett på som en svakhet ved byen, men viser seg i dag å være en attraksjon som handle- og kulturstrøk godt tilpasset folk til fots. Sånn sett er reguleringsplanen av 1974 den beste planen Stavanger sentrum har hatt. Og senere kommunedelplaner bygger videre på dette prinsippet.

Men av og til krever utviklingen en plan med sterkere lut. Lenge før krigen hadde busser og biler stilt sentrum overfor utfordringer som ikke lot seg tilfredsstille av de gamle gatene. Nye og større gater måtte til, selv om hus måtte rives og mange beboere måtte betale en pris med flytting og tap av sosialt nettverk. Sentrumsplanen av 1946 åpnet for en slik utvikling, og ble et viktig verktøy for omforming av sentrum.

Byens ønske om å bygge kulturhus med bøker og levende bilder var også en grunn for å forandre grunnstrukturen i en del av byen fra mange små tomter og hus, til en stor. Dermed ble heller ikke reguleringsplanen for kulturhuset en vanskelig sak for bystyret i 1984.

Planhistorien inneholder også eksempler på planer som ikke ble gjennomført. Ingen etterlyser en bred gate og store kontorbygg der Gamle Stavanger nå ligger. Her måtte sentrumsplanen av 1946 vike, selv om dagens boligblokker mot Løkkeveien har stor likhet med sentrumsplanens blokkvolumer. Ingen vil heller etterlyse en firefelts bilgate mellom Oljemuseet og Vågen, eller fra Domkirkeplassen inn til Arneageren. Heldigvis ble disse planene skrinlagt.

Byens innbyggere, næringsliv, politikere og planleggere er tjent med en by som ivaretar mange og kryssende hensyn. Derfor er arbeidet med og diskusjonen om byens utvikling og planlegging et aldri hvilende eller avsluttet tema.

Referanser:

Andersson, Per (1962): Stavanger i støpeskjeen.

Bergsgard, Unnleiv (2005): Stavangers bebyggelse 1945 – 65. Stavanger Museum Årbok, 115.

Byplansjefen i Stavanger (1970): Kommentar vedrørende sentrumsanalysen for Stavanger

Haaland, Anders (1999): En by tar form. Stavangers bebyggelse 1815 – 1940. Wigestrands forlag.

Kommunalavdeling byutvikling (1995): Plandokument.

Kommunedelplan Stavanger sentrum 1994 – 2005. Stavanger kommune.

Kommuneplanavdelingen m.fl. (2014): Planbeskrivelse.

Kommunedelplan for Stavanger sentrum. Foreløpig forslag. Kultur og byutvikling, Stavanger kommune.

Stavanger Arkitektforening's arbeidsgruppe (1972): Uttalelse til Sentrumsanalysen.

PER TH. GRIMNES

HAGER, PARKER OG TUROMRÅDER

Innledning

Denne artikkelen handler primært om hagekunst, men også litt om byens parker og turområder. Stavanger er fra gammelt preget av små hus, på så små tomter at det ikke var plass for hager i vanlig forstand. Lenge var det bare rike stavangerborgere som anla hager. De viste stor interesse for hagekunst og det ga over tid impulser til et bredere lag av befolkningen. Store deler av Storhaug, Eiganes og Våland ble fra sent på 1800-tallet og fram til 2. verdenskrig utbygd, med tomannsboliger. Det vanlige var at eieren disponerte 1. etasje og hagen, mens boligen i 2. etasje ble leid ut. Etter krigen tok boligbyggingen seg etter hvert opp. Det ble da i all hovedsak bygget eneboliger og rekkehus, med hager. Parallelt med dette ble det sikret areal til parker og opparbeidet felles leke- og rekreasjonsarealer. De siste 30 årene har Stavanger gjort en stor innsats for å utvikle en kommunedekkende grønn struktur med et turveinett som knytter sammen boligområder, parker, naturområder og mange av våre severdigheter.

Våre eldste hager

De eldste hagene i Stavanger dukket opp allerede i middelalderen. Navnet Arneageren, i Stavanger sentrum, forteller oss at biskop Arne allerede sent på 1200-tallet hadde sin egen ager, kanskje var det en nyttehage. Hage betyr et innhegnet areal. Innhegning var nødvendig for å hindre beitende dyr i å ta for seg av nyttevekstene. Vi vet svært lite om middelalderens hager. Munkene i St. Olavsklosteret hadde sikkert sine urte- og grønnsakshager, men vi har ingen

Fra terrassehagene i Nedre Strandgate på slutten av 1800-tallet. Foto: Stavanger maritime museum/MUST.

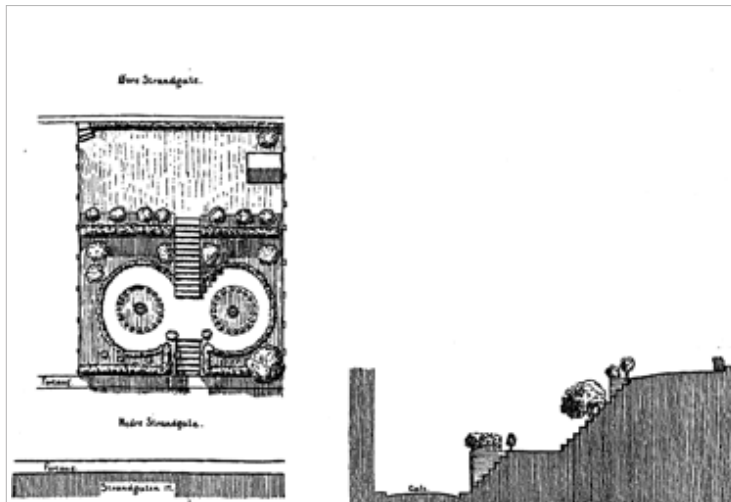
opptegnelser om dette, utover at klosteret lå ved foten av Olavskleiva, hvor dagens rådhus nå ligger. Derimot er det beskrevet en del hager i renessansestil fra 16-1700-tallet. I det bratte terrenget på begge sider av Vågen ble det da anlagt hager. Disse dannet et grønt belte mellom handelshusene ved sjøen og platåene bakenfor. Skagen ble bebygget allerede i middelalderen, mens bebyggelsen på Straen nok kom noe senere. Terrasseringen kan være fra den tiden. Selv om den opprinnelige bebyggelsen ble ødelagt av branner, ble gateløp og de gamle terrassene liggende. I dag finnes rester av disse flere steder på Straen.

Terrassehagene og renessansestilen

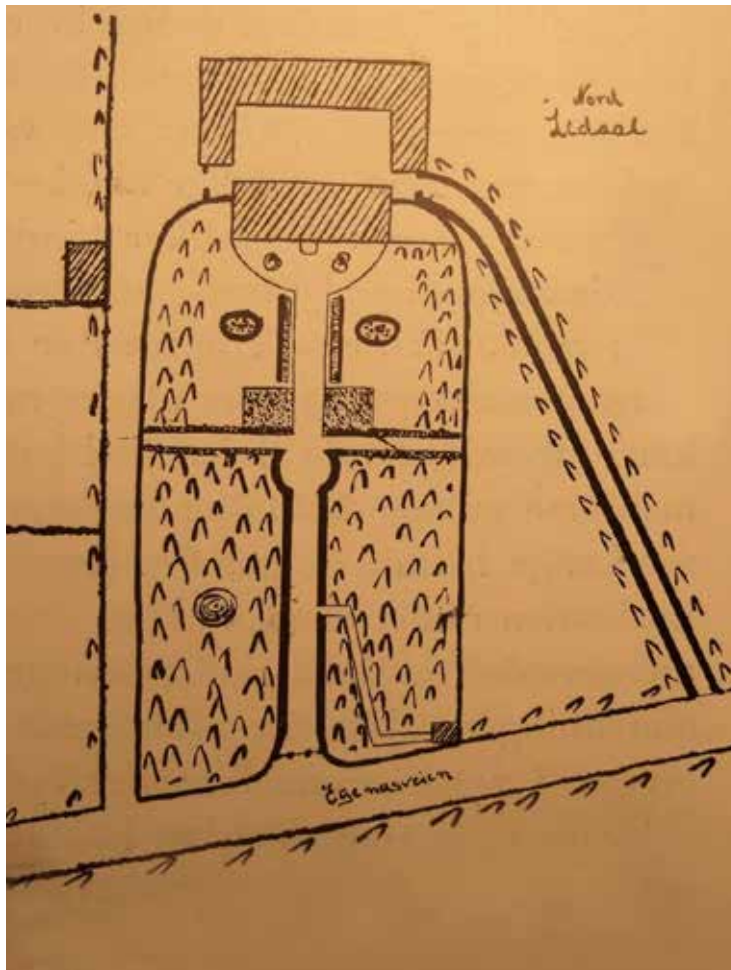
Renessansehagene var klart avgrenset mot omgivelsene. De ble delt inn i flere mindre områder. I terrassehagene representerer hver terrasse et slikt område. De fikk sin individuelle utforming upåvirket av de andre delene av hagen, eller av bygningens utforming. Både i pryd- og nyttehager ble det dannet enkle, geometriske ornamenter av lave, klippede hekker, blomster, gras eller grus. Slike ornamentale mønstre kalles parterrer og var renessansehagens hovedmotiv, senere også benyttet som element i barokkens hageanlegg.

Ledaal og Barokken

Ledaal var Kiellandfamiliens landsted. Anlegget slik det i dag framstår, ble påbegynt i 1799 og sto ferdig i 1803. Bygningen er tegnet av en ung dansk murersvenn, Hans Detlef Gimmerdahl, og oppført i lag med tre andre danske murere. Byggherre var Gabriel Scanche Kielland. Dikterpresten Jens Zetlitz skriver i sitt dikt Egenæs: «...virkosom Flid gjør Heden grøderik og Uren jevn..». Særlig roser han Kiellands hustru Johanna Margaretha Bull for den iver og flid hun la ned i beplantningen av området syd for bygningene. Hageanlegget ble i følge en samtidig beretning påbegynt allerede i 1773, av Jacob Kielland, far til Gabriel, etter tegninger fra den tyske mestergartner Christian Galbus (Kilde: C. W. Schnitler). Kunsthistorikeren Jan Hendrich Lexow betviler imidlertid dette og mener at det heller kan være gartner J. G. Renewaldt fra Hildesheim. Han bodde i Stavanger på denne tiden. Lexow utelukker heller ikke at det kan være bygningsarkitekt og amtmann F. O. Scheel som har stått for utformingen. Hagen, i barokkstil, forholder seg i noen grad

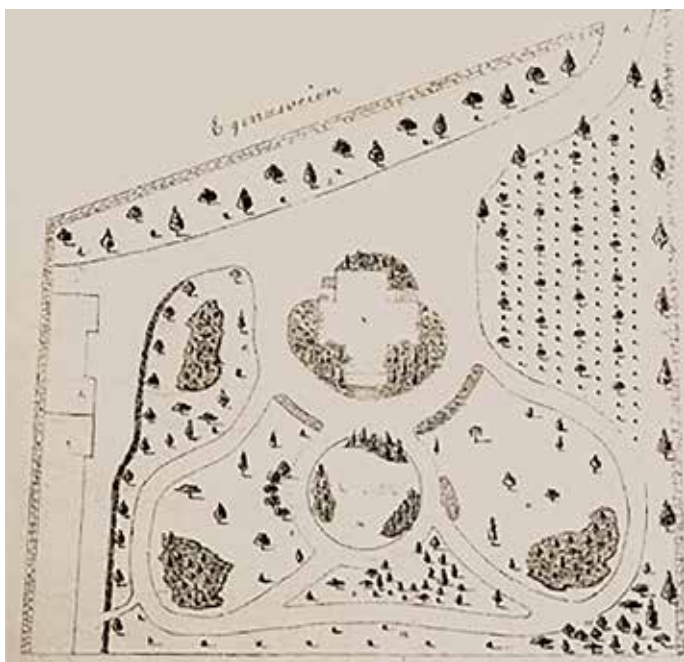
Fra terrassehagene i Nedre Strandgate på slutten av 1800-tallet. Tegning: C. W. Schnitler.

Tegning av Ledaalsparken i 1830. C. W. Schnitler 1916.

Poul H. Poulsens hageplan for Munkehagen, signert 1855. Munkehagen ligger ved Eiganesveien rett vest for Breidablikk. Rester av hageanlegget er fortsatt synlig. Hovedbygningen brant ned i 1979. Kilde: Statsarkivet i Stavanger.

til et tidligere lystgårdsanlegg, bygget i tre. Konseptet ble utviklet videre etter at trebygningen ble revet til fordel for det mer representative og prominente lystgårdsanlegget, byens første byggverket i mur etter Stavanger Domkirke.

Hagen på Ledaal er et av meget få barokke anlegg i vårt distrikt. Stilretningen fikk liten direkte betydning i Stavanger. Indirekte har likevel hageanlegg som Ledaal gitt viktige impulser, ikke minst når det gjelder planting av alléer og frittstående trær. De eldste trærne ved Ledaal ble plantet i siste del 1700-tallet. En historie forteller at bøketrærne skal være del av en plantelast som skulle til tsarens St. Petersburg, men på grunn av uvær strandet skipet i våre farvann. Bøketrær i Møllebukta og ved Utstein Kloster skal ha samme opprinnelse. På Ledaal ble det også plantet trær av stedlige sorter. Noen av disse står fortsatt i den nedre delen av hagen og langs steingjordene. Anlegget ble rehabilitert etter 2. verdenskrig.

Hovedmotivet i hagen er sentralaksen som strekker seg fra hovedbygningens inngang til den tredelte porten mot Eiganesveien. Opprinnelig fortsatte dette motivet over den åpne sletten fram mot Vålandshøyden, 1500 m lenger sør. Dette ga en storslått virkning. Rundt anlegget eksisterer fortsatt den gamle steinmuren, riktignok flyttet noe inn

fra Eiganesveien, for å gi plass til separat gang- og sykkelsti. En tverrvei deler hagen i en øvre og en nedre del. Nærmest huset lå et åpent parterre og i den nedre delen en tett trebeplantning. Parterret besto av to grasplener og et blomsterbed kranset med lave buskbomhekker. Det sentrale «veikrysset» var opprinnelig formet som en sirkelrund plass omsluttet av en lindehekk, mens en mannshøy lindeallé markerte midtgangen ned mot porten.

I barokkens hagekunst var romskaping viktig. Virkemidlene var klippet vegetasjon, tette tre- og buskbeplantninger og alléer. Stramme akser markerte sammenhengen mellom hus og hage og innlemmet ofte deler av omlandet, som på Ledaal.

Hage og byggestil

Stilhistorisk utvikling hos oss preges av at vi befinner oss i Europas utkant. Lenge etter at en stilart var umoderne i andre land, kunne den fortsatt danne forbilde her. Denne «konservatismen» ser vi tydeligere når det gjelder hagekunst enn byggestil.

I siste del av 1800-tallet ser vi i stadig større grad en stilhistorisk sammenheng mellom hus og hage. Dette henger sammen med bedre kommunikasjon med toneangivende land lengre sør. Samtidig utvikles gartnerier og utdannede fagfolk benyttes til planlegging og anlegg av hager og parkanlegg. For de ulike byggestilene beskrives i det følgende de samtidige hageanleggene, og en betydelig stilmessig sammenheng mellom hus og hage.

De romantiske landskaphagene og den nye «alpestilen»

Renessansens og barokkens strenge, geometriske mønstre ble i løpet av 1800-tallet erstattet av frie, landskapsinspirerte former. Landskapet hadde naturens enkelhet og dramatik som ideal. En hage skulle romme mange forskjellige stemninger som åpen kulturmark, «skog», tjern og bratte klipper. Oppbyggingen av hagen var uregelbunden med følgende stisystemer som ledet fra det ene landskapsrommet til det andre. Stemningen ble gjerne understreket av byggverk som grotter, ruiner, lysthus og romantiske broer. Flere park- og hageanlegg i Stavanger har en slik uregelbunden oppbygging, slyngede stisystemer og stemningsfulle uterom.

Gartner Poul H. Poulsson, født 1834 i Christiania, bosatte i Stavanger fra 1856 til sin død i 1915. Kilde: Statsarkivet i Stavanger.

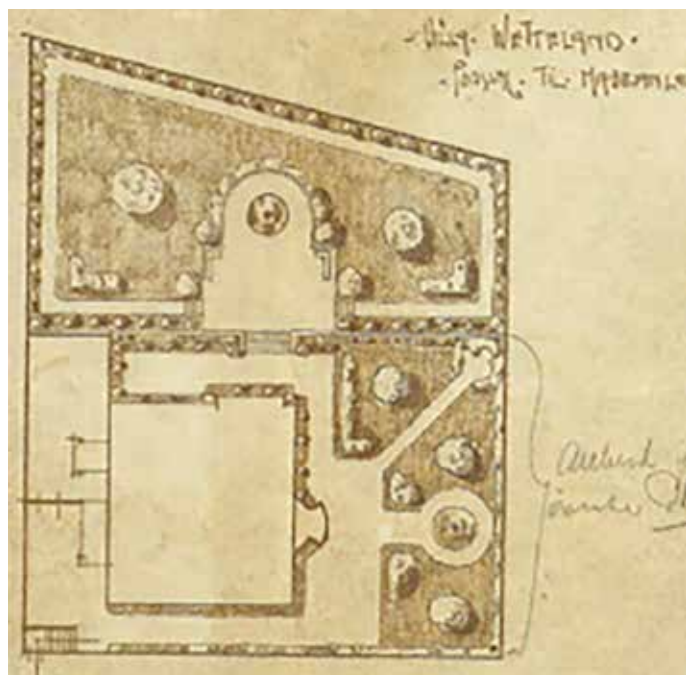
Hagen rundt sommerboligen Sølyst er et godt eksempel på et anlegg gjennomført i tråd med landskapsstilens idealer. Det samme gjelder lyststedene som borgerskapet anla på 1800-tallet, som Bjergsted, Kristianslyst og Hindal.

I siste del av 1800-tallet bygde flere velstående borgere sveitserstilvillaer utenfor bykjernen. Hageanleggene fra denne tiden preges av at profesjonelle anleggsgartnere både planla og anla hagene, Slike hager finner vi rester av mellom annet i Paradis, mens anlegget ved Breidablikk nærmest er intakt. Tilgang på plantemateriale var stadig økende på denne tiden og det ga muligheter for stor variasjon.

Sveitserstilen dominerte i Stavanger fra ca. 1875 til ca. 1910. Den innførte en nyskapning, den åpne verandaen. Med denne nye «alpestilen» fulgte også fjellhagen, steinbedene. De fikk etter hvert stor utbredelse. Steinbedene var sammensatte av putedannende vekster, og ble anlagt i skråninger mellom terrasser og på grunnlendt mark. Slyngede stier førte fra huset og ned til «syrinhuset», et skyggefullt og uforstyrret sted for stevnemøter og lekselesing! Det var populært å plante trær og utstrakt bruk av det vi i dag kaller edelløvtrær. Plenklipper fantes ikke og grasarealer lå derfor som regel urørt som blomstereng frem til midtsommer, ble så slått med ljà.

Trenden var ellers vegetasjon med spesielle blader eller karakteristiske vokseformer som hengetrær, søyletrær, og lignende. På slutten av 1800-tallet og begynnelsen av 1900-tallet ble hagene mer detaljerte, ofte preget av tidens samlemani og botaniske interesse. Dette krevde omfattende vedlikehold. Prydhagen fikk etter hvert også et nytteareal, en kjøkkenhage, og frukttrær ble ofte spredt i hele hagen. Det vanlige var å ansette gartner for å drifte disse meget krevende anleggene.

En av landets mest kjente gartnere på 1800-tallet, Poul H. Poulson, bosatte seg i Stavanger i 1856. Han planla da Bjergstedparken. Poulson var utdannet anleggsgartner, i Tyskland. Han laget hageplaner til mange av byens velstående borgere. Breidablikk er kanskje best kjent. Hagene er ofte symmetriske nærmest hovedbygningen, der plener, blomsterbed, busker og trær er gruppert i forhold til en akse styrt av husets oppbygging. Resten av hagen har en fri og asymmetrisk utforming, inspirert av samtidige franske hager. Poulson benyttet ofte eksotiske trær. Han introduserte

Original hageplan for Muségata 66. Bygningen i jugendstil er fra 1915. Hagens stramme oppbygging er typisk for nyformalismen. Terrasser, grusganger og geometrisk formede grusplasser er plassert og utformet i forhold til husets grunnplan. I hagen er de klippede hekkene et gjennomgående element. Hagen er senere omlagt. Kilde: Bjørg og Audun Øyri.

Tidsbilde av søstrene Caroline og Olga Berentsen i hagen til Breidablikk, som var anlagt av gartner Poul H. Poulsson. Kilde: Kulturhistorisk avdeling/Museum Stavanger

m.a. «apenes skrekk» (*araucaria araucana*) i Norge, og han var den første som på våre kanter benyttet blomsterløk. Etter hvert utviklet han en spennende planteskole i Olafshagen (Eiganesveien 14 og området omkring) Hans spesialitet var pendula-arter hvor hengende kroner ble podet inn på ca 3 meters høye stammer av bjørk, lind, lønn, alm og andre treslag. Flere slike trær, avlet fram av Poulson, er fortsatt å se i gamle hager. De må betraktes som sjeldenheter som bør tas vare på. Hageanleggene tilknyttet sveitserhusene er siste etappe av landskapsstilen her i landet.

Nyformalismens hager fulgte jugendstil og nyklassisme

Nyformalismens hager bryter med landskapsstilen. Den gjør seg gjeldende fra ca. 1900 – ca. 1930 og sammenfaller med den rådende byggestilen, jugend og senere nyklassisme. Hagen fikk en stram arkitektonisk ramme med klippe dekker og formal oppbygging nær bygningene. Inntil husveggene vokste ofte klatreplanter. Hagen ble oppbygd med rette singelganger og terrasserte flater, gjerne anlagt i de ytre områdene. Større, åpne plenarealer ble alminnelige.

Med utbruddet av 1. verdenskrig skjedde det en endring i holdningen til private hager. Store, arbeidskrevende anlegg måtte forenkles av hensyn til vedlikehold. Nytteverdien av hagen kom mer i fokus. I mellomkrigsårene kom en ny livsstil med krav om armslag og fri livsutfoldelse. Sportsklær og kortere skjørt avløste den gamle, stive klesmoten, og lett solbrenthet ble idealet fremfor hvit hud. Hagen ble betraktet som en utvidelse av huset, en bruksflate. Plenklipperen blir allment tilgjengelig og plenene kunne holdes kortklippede og dermed godt egnet for aktivitet.

Under nyformalismen foretrekkes stauder og blomsterløk framfor 1800-tallets eksotiske utplantingsvekster. Nye planter på markedet benyttes, ofte sammen med de mer tradisjonelle. Sterke blomsterfarger og busker med blanke blad, som rododendron og andre vintergrønne vekster blir populære. Busker som kan fasongklippes eller har en regelmessig vekst blir foretrukket. Enkelte hager blir opparbeidet som temahager, liljehager eller rosehager, eller hager med blomstring i hvitt eller blått. Jugendhusenes lyse pastellfarger kunne også være et tema som ble gjentatt i blomsterhagen. Klatreplanter, slyngroser og espalierte

frukttrær, festet til et rammeverk på ytterveggene, bidrar til sammenhengen mellom hus og hage. Tørrmurer ble plantet til med putedannende steinbedplanter.

Jugendstilens helhetstenkning omfattet ikke bare bygning og inventar, men også hagen. Det ble derfor viktigere enn noen gang å planlegge hus og hage som en helhet. Akser i bygningen trekkes videre ut i hageanlegget, der det gjenspeiles i rette singelganger. Terrasser, vannbasseng, steinmurer og klippede hekker dannet rektangulære – og sirkelformede plasser. Stakittgjerder markerte den ytre rammen og helhetstanken går igjen ved utformingen av porter og andre hagedetaljer, som lysthus, lekehus, espalier og verandautsmykking. Oppholdsplassene i hagen ble gjerne møblert med lette kurvmøbler. Jugendstilen var en detaljrik og ganske påkostet byggestil.

Etter 1. verdenskrig tvang det seg fram mer nøkterne holdninger. Rundt 1920 blir nyklassisismen populær og preger bebyggelsen i Stavanger fram til ca. 1930. Nyklassisismen representerer en ny strenghet og økonomisering med virkemidler. Innen hagekunsten lever imidlertid nyformalismen videre, om enn noe forenklet, mellom annet som følge av nyere reguleringsplaner med knappe tomtestørrelser.

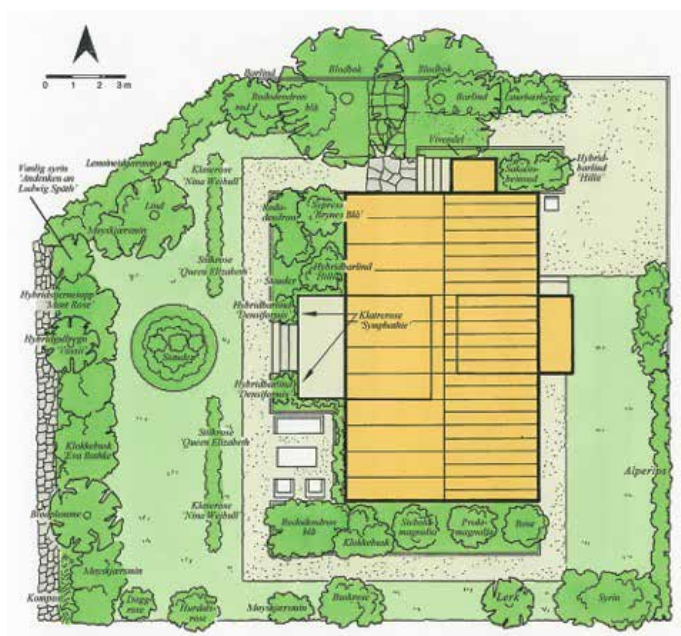
Funksjonalismen krevde en funksjonell hage

Nyklassismens rasjonelle holdninger danner grunnlag for funksjonalismen. Den nye byggestilen ble i løpet av 1930-årene alminnelig i Stavanger og etter hvert så godt som enerådende. Funksjonalismens enkelhet hadde sitt utspring i tanken om å frigjøre mennesker fra unødvendig slit og parallelt fremme frihet og god folkehelse. Denne tankegangen kom naturlig nok også til å prege hageanleggene. Det å opprettholde eksisterende terreng og vegetasjon ble et grunnleggende ideal og lokale, viltvoksende planter ble benyttet som hageplanter i langt større grad enn før.

Funksjonalismen var en reaksjon på tidligere tiders ofte upraktiske hus og arbeidskrevende hager. Høye gjerder og hekker ble fjernet til fordel for lys og utsyn. Tidkrevende stauderabatter måtte vike plassen for grasplenen, som var ideell for lek, idrett og solbading. Mindre bed med stauder, sommerblomster og roser ble plassert, langs husvegger, og hekker slik at de ikke var i veien for fysisk aktivitet. De

Bjørnøy gata 11. Planen viser hvordan hagen var da den ble oppmålt og planteregistrert i 1998. Det er senere bare foretatt mindre endringer. Edelgrana i sørvest er felt. Organiseringen er typisk for funksjonalismens hager med en åpen plen og en terrasse inn mot huset, belagt med naturskifer. Stauder- og buskrabatter er plassert inntil husveggen og ved muren langs den vestre atkomstveien. Her er det i senere tid plantet frukttrær også det i tråd med funksjonalismens idealer. Oppmåling og registrering v/ landskapsarkitekt Heidi Urtegård. Tegning Jorunn Imsland, 1998.

Holbergs gate 56. Huset er bygget i 1929 i nyklassistisk stil. Hagen er rehabilitert, men den opprinnelige organiseringen er beholdt. Beplantningen som skjærer mot Holbergs gate er ny. Hagen er liten, men nyformalismens idealer er tydelige med rette singelganger langs huset, blomsterbed med geometrisk utforming. Det hele symmetrisk organisert i forhold til husets planløsning. Det er anlagt ny oppholdsplass inntil husveggen, hvor det tidligere var rabatt med busker og stauder. Rekonstruksjon v/ landskapsarkitekt Heidi Urtegård. Tegning Jorunn Imsland, 1998.

Bretlandsgata, østre del, en velvoksen rododendron og en velpleiet ligusterhekk, en pryd for gateløpet.
Foto: Per Th. Grimnes

Her ser vi inn i samme hage i Bretlandsgata. Rododendronen er fjernet og størstedelen av hagen er steinlagt. Dessverre skjer dette i mange eldre, veletablerte hager. Alt endevendes, verdifulle gamle stavangerstauder går tapt, levende, grønne miljø erstattes av døde flater, et miljømessig tap, og et problem i forhold til avrenning i en tid hvor ekstreme nedbørsmengder blir hyppigere. Foto: Per Grimnes høsten 2015.

Magnus Lagabøters gate, Våland. Et eksempel på at forhager forsvinner til fordel for parkeringsplasser. Foto: Britta Goldberg.

fleste funkishusene i Stavanger ligger på flate tomter av moderat størrelse. Det sentrale hagerommet består av en åpen bruksplen, ofte innrammet av lave klippede hekker. Stedegne trær, særlig bjørketrær er vanlige i funkishager. Nær boligen er det gjerne anlagt et rommelig terrasse belagt med naturskifer.

Trehusbyen

Fram til den store kommuneutvidelsen i 1965 ble det bygget tett innenfor snevre genser. Byggematerialet var i det alt vesentlige tre. En svensk utredning fra 1972: «Den Nordiska Træstaden» utpeker Stavanger som Europas største trehusby. Det tok noe tid før Stavanger fullt ut innså hvor viktig denne bebyggelsen er for byens miljø og egenart. Lenge mente politikerne at vern av Gamle Stavanger og Sentrumshalvøya var tilstrekkelig. Først i 1995 ble det i kommuneplanens arealdel og i en separat Kulturminneplan trukket opp en grense for Trehusbyen. Den følger noenlunde kommunegrensen fra før kommuneutvidelsen i 1965 og rommer så godt som alt bygget før siste krig, ca. 8000 småhus, største delen av dem har hager. Planene fra 1995 følges av bestemmelser som sikrer og videreutvikler kvalitetene i Trehusbyen:

«Den kulturhistoriske verdifulle bebyggelsen skal bevares og områdenes miljø skal sikres og videreutvikles. Det gjelder kvartalsstruktur, gateløp, parker, hageareal og verdifulle trær».

For å stimulere til godt stell og vedlikehold av hager i Trehusbyen utga Stavanger kommune, med støtte fra Husbanken, i 1998 en Grønn Veileder. Den informerer om forholdet mellom hage og byggestil, hvorledes en rehabiliterer en gammel hage, stell av busker og trær, hekker og murer, typiske gamle stavangerstauder, kompostering og opplegg for dyrking av nyttevekster.

Kolonihager i Stavanger

Fra gammelt av var det lenger sør i Europa, tilknyttet byer, ofte slik at fattigfolk fikk disponere små jordparseller i byens utkant, for slik å kunne spe på mattilgangen. Behovet for dette vokste med industrialiseringen. Folk bodde trangt og tjente lite. Tidlig på 1900-tallet var det i Stavanger en ganske stor andel av befolkningen som arbeidet i industrien. Levekårene var magre. Kolonihagetanken fikk

allerede da sin første fanebærer i amtsgartner Jacob Jensen. Han hadde vært på studietur i Danmark og Tyskland og sett hvorledes kolonihager kunne organiseres og driftes. Stadsfysikus Wyller agiterte for dette i lokalpressen, men det gikk mange år før det ble tatt konkrete initiativ til å utrede behov og muligheter. Først i 1915 nedsatte formannskapet en komité for å se på dette, og søke etter egnede arealer. Krigsårene aktualiserte en løsning. Det ble raskt utformet regler for styre og drift av kolonihager, arealer ble innløst og bare i løpet av 1916 og 1917 ble det anlagt 600 parseller. Stavanger har i dag fire veldrevne kolonihager: Egenes Kolonihage, Rosendal og Ramsvik Kolonihage, Strømvik Kolonihage og Våland Kolonihage. Disse hagene har stor betydning ikke minst som meningsfylte og helsebringende fritidstilbud for mennesker i alle aldre - et kortreist rekreasjonstilbud. Aktiviteten i hagene bidrar til kunnskap om skjøtsel hagedrift og har i tillegg et verdifullt sosialt aspekt. Kolonihagene har også betydning som grønne innslag i den tette Trehusbyen.

Byens parker og nære turområder

De kondisjonertes hager hadde karakter av parkanlegg og var tilgjengelige bare for hagens eier, hans familie og venner. Borgerskapets hager ble etter hvert åpnet for allmennheten. Dette skjedde i løpet av 1800-tallet og det ga impulser til omgivelsene. Gabriel Scanche Kielland var først ute. Han var stolt av sin hage og sin posisjon i byen. Sommeren 1818 lot han: «Bekjentgjøre ved Trommeslag, at Ledaal med Have og Hannasdal stod aaben de tre søndager i Maanednen...» Måneden var august. Den første søndagen var der 2000 besøkende. Folk var imponerte, men det ble med denne ene måneden. Det skulle gå 100 år før parken kom i kommunal eie og etter hvert ble åpnet som park. Kongsgård ble åpnet for offentligheten allerede i 1866 og Køhlerparken i 1880. Samme år åpnet den første offentlig planlagte parken, Vålandsparken, tegnet av gartner Poul H. Poulson. Han planla også Museumsparken som ble åpnet kort tid senere. Poulson engasjerte seg også i utforming av kirkegårdene og fikk gjennomslag for at disse fikk en parkmessig behandling.

Etter hvert ble det anlagt offentlige parker som del av boligområdene. Rundt forrige århundreskifte ble det utarbeidet kvadraturplaner for store deler av Storhaug, Våland

og Eiganes. Enkelte kvartaler ble opparbeidet som parker. Johan Gjosteins plass er eksempel på en slik park. Impulsene kom mellom annet fra Paris. De offentlige parkene stimulerte folk til å se verdiene i det grønne og var slik med å legge grunnlag for en mer allmenn forståelse for grønne innslag i bystrukturen.

Nære turområder

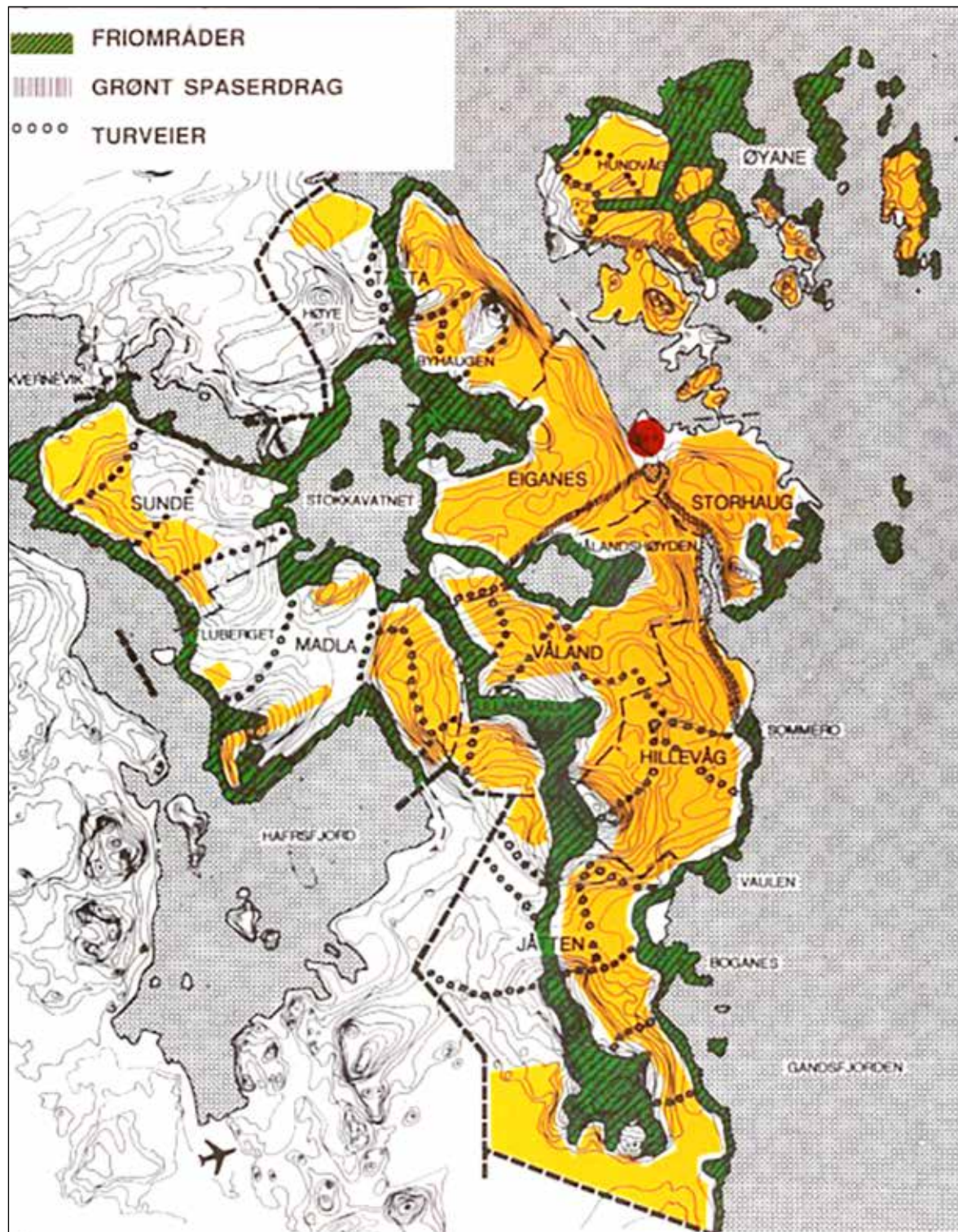
Siden 1950-årene har Stavanger opplevd en eventyrlig vekst. Parallelt har folk fått mer fritid og ytterligere økt bevissthet om verdien av lett tilgang til rekreasjonsråder.

Allerede i 1965, kort etter kommunesammenslåingen med Hetland og Madla, utarbeidet Stavanger en kommunedekkende arealplan som mellom annet viste en sammenhengende grøntstruktur. Alle strender var der sikret som friområder, i tråd med gammel hevd om fri ferdsel i strandsonen. Det ble også sikret et sentralt nord- sørgående grøntdrag fra Forus over Ullandhaug, Sørmarka, begge Stokkavatna, Tastarustå og fram til Dusavik. I tillegg kom grønne forbindelser på tvers, hvor mer bymessig beliggende naturområder som Mosvatnet og Vannassen inngikk. Vessentlige deler av dette var allerede båndlagt som sikkerhetssoner rundt vannkilder, først Mosvatnet senere også Store- og Litle Stokkavatn.

I 1992 godkjente bystyret Grønn Plan for Stavanger. Grunnlag for planen er en registrering av kulturminner og verdifullt kulturlandskap. Landbruksområder sees som verdifulle i dobbeltforstand fordi drift av disse vedlikeholder kulturlandskapet og samtidig representerer et stort potensial for dyrking av mat. Planen fastlegger et stisystem som sikrer folk gode turmuligheter i eget nærmiljø. Avstand fra bolig til attraktivt turterreng skal ikke overstige 500 m. Dette stinettet er nå på det nærmeste ferdigstilt. Kommunen har merket og beskrevet 52 hverdagsturer, og markedsfører disse sammen med Stavanger Turistforeningen. Tilbudet er meget populært.

Stavanger fikk i 2005 Statens Bymiljøpris for arbeidet med å tilrettelegge for turgåing i eget nærmiljø. Departementet begrunner tildelingen slik:

«Stavanger har i lang tid jobbet målrettet og bevisst med å utvikle en sammenhengende grønnstruktur. Resultatet er et

omfattende nett av uterom, parker, stier, sykkelveier og grønne lunger. Stavanger er landets tettest befolkede kommune og med et sterkt press på arealene. Dette krever en samlet og gjennomtenkt grønnstrukturplan og en vernende hånd over landbruks-, natur- og friområder. Kommunens arbeid gjennom 30 år med bevisstgjøring og overordnede planer for en grønn bystruktur, er videreført i en kommunedelplan for fysisk aktivitet og naturopplevelser.»

Fylkestinget vedtok i 2000 Fylkesdelplan for langsiktig byutvikling på Jæren. Den tar opp i seg grøntstrukturen i Stavanger og kopler hovedlinjene sammen med tilsvarende strukturer i nabokommunen. Tettbebyggelsen på Nord-Jæren har for lengst vokst sammen til det vi i plan-sammenheng kaller Storbyområdet. Det bor her ca. 220 000 mennesker. Etter hvert som det bygges stadig tettere er tilgjengelighet til attraktive rekreasjonsområder meget viktig for folks trivsel og helse.

Grønt skifte

Miljø har de siste par ti-årene preget samfunnsdebatten. FN's klimatoppmøte i Paris endte nettopp med at 186 land signerte en avtale om å innrette seg i forhold til et mål om å begrense oppvarmingen av kloden vår til 1,5 grader, i forhold til førindustriell tid. Vi står over for et grønt skifte som vil kreve store omlegginger. I Norge bor 80 prosent av oss i byer og tettsteder. Transport står for en stor del av våre klimautslipp. En tett by med nærhet til det folk trenger reduserer transportbehovet og gjør det lettere å velge miljøvennlige transportalternativer. Dette gjelder ikke minst rekreasjonsarealer. Det grønne element i byplanen har forøvrig store tilleggs effekter. Vegetasjon bidrar til å rense luften for støv, tar hånd om truende karbondioksyd, produserer oksygen og hjelper oss slik i kampen mot forurensning. Vegetasjon gjør byen vakrere og sikrer et biologisk mangfold. Tilsvarende har private hager stor, positiv effekt for bymiljøet, samtidig som de gir rekreasjonsmulighet for brukerne. Mange hageeiere er i tillegg opptatt av hagens nytteverdi, anlegger kjøkkenhager, dyrker urter og grønnsaker. Dette har mellom annet sammenheng med at dyrkningsmetodene i det moderne landbruket ikke tilfredsstiller alles krav til sunn mat.

Dessverre kan vi i den senere tid også se eksempler på en motsatt trend. Mange får utarbeidet hageplaner hvor opparbeidelsen består i å legge fast dekke på store deler av hagearealet. Bakgrunn for dette kan være et ønske om å minimalisere vedlikeholdet eller gi større plass for biloppstilling. Sett i forhold til klima og miljø er dette meget uheldig. Bilholdet bør reduseres, og et villere og våtere klima gjør avrenning til et stort problem. Overvannssystemene er ikke dimensjonert for de store nedbørsmengdene. Grasplener, vegetasjon og grønne tak bidrar til å forsinke avrenningen og slik begrense risiko for oversvømmelser. Det kan ventes å komme forskrifter som forbyr fast belegg på mer enn en viss prosent av hagearealet.

Stavangers småhustradisjon med private hager legger til rette for et variert og nyttig supplement til byens overordnede grønne struktur. Et mindre oljesmurt samfunn og en voksende forståelse for miljø, kan bidra til å øke interessen for hagebruk og fritidsaktiviteter i nærmiljøet. Det vil gjøre Stavanger til en enda triveligere by.

Litteratur og kilder

Carl W. Schnitler (1916): Norske haver i gammel og ny tid, Alb. Cammermeyers forlag.

Kunst – Kultur og Historie: Jan Hendrich Lexow 70 år, Fra Canaan til Ledaal, side 265 - 279

Stavanger Museum 1988

Ove Magnus Bore og Helge Schjelderup (2009): Ledaal - Historie og restaurering

Stavanger Museums årbok 2009

Grete Storholm (2010): Jeg vet en deilig have - Stavanger kolonihager 1916 - 2003

Per Th. Grimnes og Heidi Urtegård (1998): Trehusbyen Stavanger, Stavanger kommune 1998

Kommunedelplan for de nære turområder:

- Grønn plan for Stavanger
- Kulturlandskapet v/ Bjørn Utne, historiker
- Dagens landskap v/ Torbjørg Sægrov (1991), Bystyregodkjent 1992, Stavanger kommune. Prosjektleder Per Th. Grimnes

KNUT HAALAND GRØTTLAND

Fremtiden for fortidens industriminne:

HERMETIKKHOVEDSTADEN STAVANGER

Byantikvaren i Stavanger brukte sensommeren 2015 til å skaffe seg en helhetlig oversikt over hva som er igjen av industrieventyret som startet på Straen i 1880-årene, og som preget regionen i et lite hundreår. Målet med kartleggingen var å få en oversikt over fortsatt eksisterende industribygg som en gang var tilknyttet hermetikkindustrien, deres vernestatus og kanskje viktigst, den kontekst de i dag befinner seg i. Jeg vil her gå inn på årsaken til kartleggingen, Byantikvarens tanker om fremtiden for de bevarte industribyggene og samfunnet de var med på å forme.

Hermetikkhistorien

Stavanger har historisk hatt sine inntekter knyttet til sjøen. De stadige økte forekomstene av sild på starten av 1800-tallet førte til en betydelig næringsutvikling og befolkningsøkning. Men silda var lunefull, og dette førte til tilbakegang og konkurser i 1870- og 80-årene.

Silde-epoken ble avløst av en ny tid, hvor seilskuter og sild forsvant til fordel for ny teknologi og nye satsningsområder. Stavanger fikk sine første gass-gatelykter samtidig som den første hermetikkfabrikken i Øvre Strandgate 38 i det stille startet opp med røyking av brisling, for så å nedlegge dem med olivenolje i hermetisk lukkede bokser. Året var 1873. En ny og lysere tid var i gjære, selv om man i Øvre Strandgate trolig ikke kunne ane hvilken internasjonal industri de snart skulle bli en viktig del av. En pipeskog skulle snart reise seg langs Vågen, og i hele Stavanger Øst.

Allerede i 1810 ble metoden for hermetisering av mat utviklet i Frankrike, og i 1830 startet franskmennene å hermetisere sardiner. I 1841 startet den første norske

Stavanger Canning i Kvitsøygata.
Foto: Norsk Hermetikkmuseum/
MUST

Hermetikkfabrikkene og pipene på Strandkaiaen, tidlig 1900-tall. Kilde: Stavanger byarkiv.

hermetikkfabrikken i Drammen, hvor man hovedsakelig produserte ansjos.

Hermetikkindustriens første aktører fant seg til rette i eksisterende bygningsmasse. Både bolighus, sjøhus og andre lokaler som var egnet, eller som kunne ombygges til formålet, ble benyttet. Etter hvert som næringen virkelig skjøt fart på slutten av 1890-tallet, ble det bygget dedikerte fabrikkbygninger. Gamle trehus ble revet til fordel for moderne fabrikkbygg i mur.

Murbyggene varierte fra det helt enkle til storslåtte og forseggjorte bygg. Felles for dem alle var likevel de majestetiske pipene, som reiste seg opp fra røkeriet, som ofte lå i små tilbygg i bakgårdene eller i egne sidebygg til hovedbygningene.

Stavanger var på starten av 1900-tallet en av Norges største industribyer takket være det enorme, sammenhengende industriområdet i Stavanger Øst, hvor hermetikkindustrien og dens støttenæringer brettet seg ut. I dag er det gjerne de store, formålsbygde fabrikkbygningene fra starten av 1900-tallet man assosierer med hermetikkbyen Stavanger. Det er også disse fabrikkene som i hovedsak er bevart. Sporene etter 1800-tallets pionerindustri er stort sett forsvunnet eller transformert til nye formål. Byggene som gjerne ble brukt til å lagre salt, fisk, eller kanskje fungere som bøkerverksted, og som ble omdisponert til hermetikkvirksomhet, har igjen endret sitt formål, og i dag finner man utesteder, banker, interiørbutikker og kontorer her. Pipene og røkeriene som ble reist i de små bakgårdene har gjerne blitt fjernet på grunn av rasfare, ønske om fortetting eller bare for å skape bedre plass i solen.

Hermetikkbyens svanesang var på mange måter varslet allerede på 1950-tallet, og på 1960-tallet fremsto de en gang så stolte fabrikker som små, lite rasjonelle, utdaterte og uten mulighet til å konkurrere internasjonalt. Utbredelsen av kjøleskap og fryseboks ga også folk nye måter å konservere mat på. Nedgangen i hermetikkindustrien overlapper etter hvert med overgangen til «oljealderen». I 1982 var det tre produsenter av hermetisert sjømat igjen i Stavanger, mot 60-70 fabrikker i 1920. I dag er det bare i ovnene på Norsk Hermetikkmuseum det med jevne mellomrom røkes brisling.

Stavanger skulle fra 1970-årene preges av et nytt industrieventyr, men hermetikkindustriens fabrikkbygg ble i liten

Østre bydel, sett fra Hagltårnet, trolig rundt århundreskiftet. Kilde: Stavanger byarkiv.

Preserving Co. Nor: Fra praktbygg til parkeringsplass. Kilde: Stavanger byarkiv.

grad benyttet i den etterfølgende oljeindustrien. Et hederlig unntak er murbygningene og det inneklemt sveitserhuset langs Straen, hvor blant annet Stavanger Preserving Co. og John Braadland Ltd hadde sin hermetikkproduksjon rundt århundreskiftet. Her flyttet Mobil Exploration Norway Inc. inn, og bygningene ble restaurert.

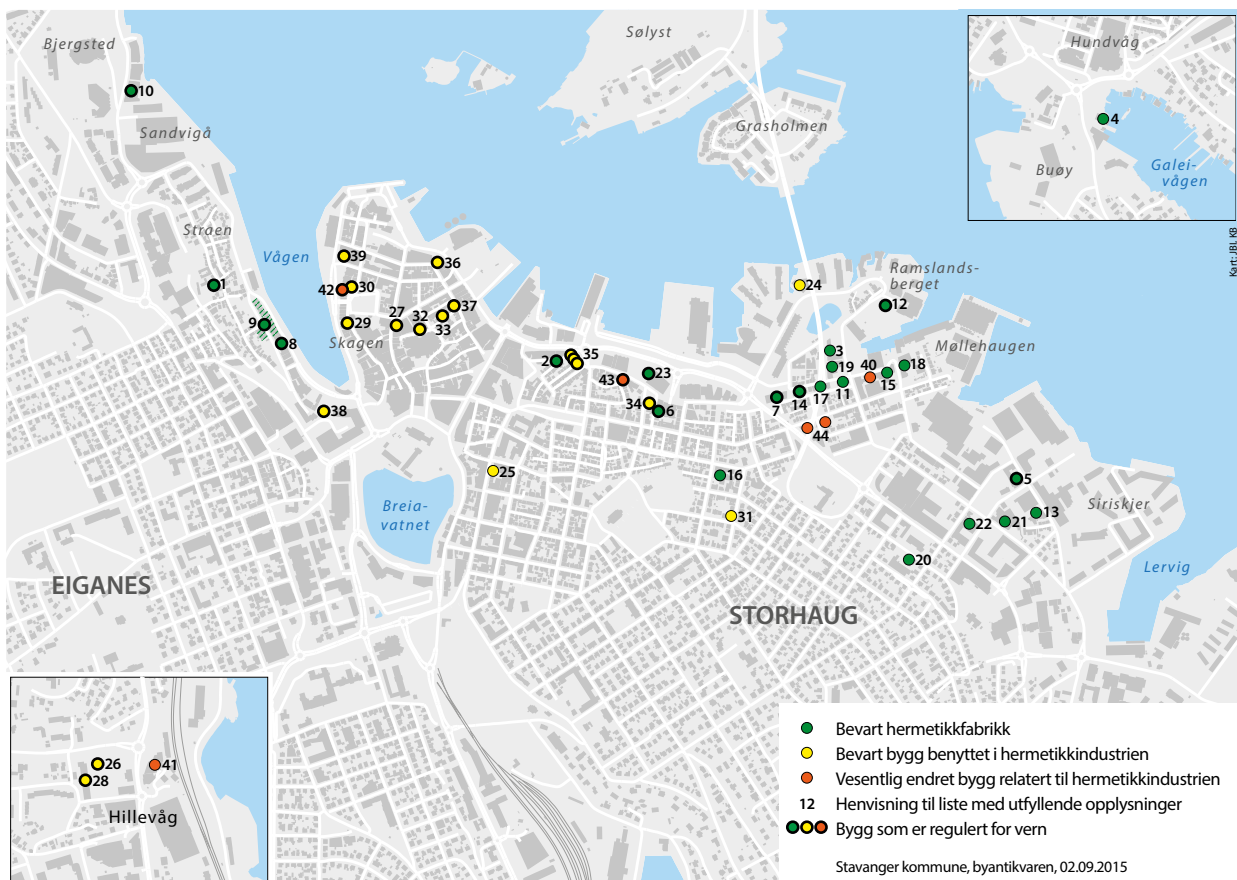
En helhetlig oversikt

Den direkte foranledningen til at hermetikkfabrikkene i Stavanger nå er under lupen, er et brev fra Riksantikvaren i forbindelse med et privat planforslag i Vindmøllebakken, hvor en hermetikkfabrikk, Union Canning Co var truet av rivning. Nesten samtidig kom det også et privat planforslag i Sollandkvartalet, innerst i Nedre Banegate, hvor blant annet tidligere Viking Sardine Factory ligger. Her fryktet Rogaland Fylkeskommune at atter en hermetikkfabrikk kunne forsvinne.

I kjølvannet av disse sakene, ba Riksantikvaren og Fylkeskommunen om at Stavanger kommune utarbeidet en helhetlig plan som synliggjør hvordan kommunen vil ivareta den nasjonale kulturarven som hermetikkindustrien i Stavanger representerer. Målet for planen skulle være å kartlegge de bevarte sporene av hermetikkepoken, inkludert deres bymessige kontekst, og forhindre ytterligere svekking av «hermetikkhovedstaden Stavanger», som er av betydelig nasjonal og lokal verdi.

Kommunedelplanen for kulturminner i Stavanger («Kulturminneplanen»), vedtatt i 2011, trekker frem hermetikkfabrikkene som verdifulle brikker i Stavangers historiske puslespill. I kulturminneplanen er flere hermetikkfabrikker markert i objektlisten, en liste som inneholder bygninger, områder og strukturer byen skal ta vare på. Det er hovedsakelig de mest prominente og karakteristiske fabrikkbyggene, vurdert ut i fra arkitekturforståelse, som ligger inne i listen. Det er tidligere i liten grad gjort vurderinger av kontekst og sammenheng når hermetikkfabrikker har blitt regulert til vern eller tatt inn i kulturminneplanens objektliste.

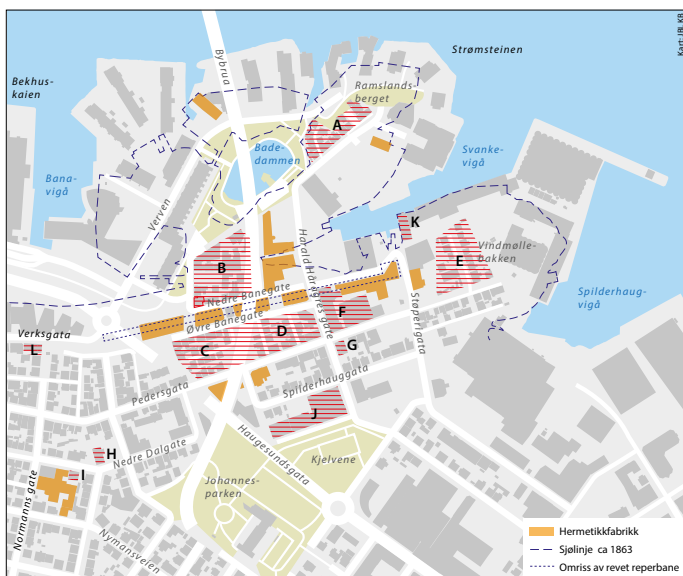
Det har ikke tidligere vært noen helhetlig plan i Stavanger kommune for å ivareta bygningene, eller utarbeidet en fullstendig oversikt over det faktiske antall og deres plassering. I dag er det kun noen få steder i byen hvor man kan se konturene og få et inntrykk av den massive utbredelsen av

Stavanger kommune, byantikvaren, 02.09.2015

Nærmiljøanalyse

- A Arbeiderboliger fra 1867–75 og 1900
- B Arbeiderboliger fra 1860 og 70-tallet. Butikk i Nedre Banegate 20 (oppført 1877) fra 1916
- C,D Boliger fra 1850-1900 (bevarte uthus i bakhager)
- E Arbeiderboliger hovedsaklig fra slutten av 1870-tallet, men også slutten av 1890-tallet
- F Sodafabrikk (1903), margarinfabrikk og såpesyderi (1883), Arbeiderkooperativet «Samhold»
- G Bedehus for Stavanger indremisjon (oppført 1892)
- H Stavanger Arbeiderskole for Gutter (oppført 1884)
- I Barnehage for arbeidere ved Imsland, J. Hermetikkfabrikk (oppført 1900)
- J Støttenæring: Stavanger Blikkembalasje-fabrikk (oppført 1896)
- K Sjøhus, senere lagerhall (oppført 1847)
- L Støttenæring: Jaasund kassefabrikk og kasselager (oppført 1800 og 1899)

Stavanger kommune, byantikvaren, 14.09.2015

fabrikker som preget Stavanger. Bygningene er etter hvert kommet til å bli en utrydningstruet art.

Over en lang periode, fra hermetikkepokens gradvise nedtrapping og avvikling, til oljealderens hastige inntog og utvikling frem til i dag, har ikke hermetikkepokens kulturminner blitt gitt den helhetlige forvaltningen denne viktige epoken behøver. Noen av de mest prominente og fjonge fabrikkene har riktignok blitt regulert til bevaring ved anledning, men hermetikkhistorien til Stavanger er også mye mer.

Med utgangspunkt i eksisterende litteratur, bildearkiver, firmaanmeldelser, samt eget feltarbeid har vi nå gjort et ærlig forsøk i å danne oss et bilde over hva som faktisk er igjen. Vesentlige samarbeidspartnere i kartleggingsprosessen har vært lokalhistoriker og tidligere fylkeskultursjef John Gunnar Johnsen. Hans bøker, «Gatelangs i hermetikkbyen», er verdifulle bidrag til bevisstheten rundt hermetikkhistorien. Stavanger Hermetikkmuseum ved Erik Rønning Bergsagel har også bidratt. Begge brenner for å formidle hermetikkhistorien, og er også engasjerte i fremtiden til de fysiske sporene i Stavanger.

Basert på det tilgjengelige kildemateriale og egne undersøkelser kan vi slå fast at det i dag trolig er 23 bevarte hermetikkfabrikker, reist som klassiske industribygg, i Stavanger. I tillegg er det 16 bevarte bygninger som på et tidspunkt har huset hermetikkfabrikker, og fem bygninger som har fungert som hermetikkfabrikker, men som kun er delvis bevart. Det er revet minst 52 bygninger som har vært reist som hermetikkfabrikker, eller har huset hermetikkfremstillingsvirksomhet for en kortere eller lengre periode.

Kategori	Totalt antall	Antall vernet (medio 2015)
1. Bevarte hermetikkfabrikker	23	11
2. Bevart bygg benyttet i fremstillingen av hermetikk	16	12
3. Vesentlig endret bygg relatert til hermetikkindustrien	5	2
4. Reveide hermetikkfabrikker	52	-

Utdypende informasjon om kategoriene:

1. Denne gruppen inneholder formålsbygde fabrikklokaler som er bevart, og/eller har vesentlige bygningselementer og form i behold. Byggene har et karakteristisk industri-utseende. De stammer hovedsakelig fra tidlig 1900-tall. Det er i hovedsak disse formålsbygde hermetikkfabrikkene som i dag er de synlige og fortellende minnene etter Stavangers hermetikkperiode.
2. Denne gruppen inneholder bygninger hvor hermetikkindustrien i en periode har hatt tilhold. Dette er hus bygget med et annet formål, og som gjerne i dag også har et vesentlig annet uttrykk enn industri – for eksempel boliger/kontor/hotell. Hermetikkindustriens pionerer, samt småskalaproduksjon, holdt til i denne typen bygg på slutten av 1800-tallet. Dette er bygg som i dag i liten grad har konkrete spor av hermetikkvirksomheten bevart. Mange av de aktuelle byggene er vernet fordi de ligger i verneområdene i sentrum. De er ikke spesifikt vernet i kraft av å være relatert til hermetikkindustrien.
3. Denne gruppen inneholder vesentlig endrede hermetikkfabrikker som vanskelig kan tilbakeføres til opprinnelig utseende, eller igjen gis en vesentlig opplevelsverdi.
4. Hermetikkfabrikker som er revet. Også bygg revet som resultat av brann er med i denne oversikten.

Samlet for alle kategorier er tre piper bevart. To av disse er vernet. Det finnes også mindre rester av tre piper. Dette er en av de mest påfallende kontrastene til det tidligere pipedekte industri-landskapet som pleide å preget bymiljøet.

Funn

De bevarte hermetikkfabrikkene ligger spredt over hele byen, men med et tyngdepunkt i Stavanger Øst og langs Vågen i sentrum. Byggene i sentrum har i stor grad et reguleringsmessig vern gjennom bevaringsplaner som uansett omfatter det meste av eldre bebyggelse i sentrum.

I Stavanger Øst er det en noe annen historie. Mange av bygningene som ikke har et reguleringsmessig vern ligger her. I øst er ennå mengden og tettheten av fabrikkene påfallende, og dette gir et bilde og en forståelse av dimensjonene

på datidens største sammenhengende industriområde i Norge. En annen vesentlig dimensjon er at selv om området har gjennomgått og gjennomgår vesentlige transformasjoner, er nærmiljøet til fabrikkene til dels bevart.

Hermetikkfabrikkene krevde mange støttenæringer. Særlig i Stavanger Øst var det i hermetikkens glansdager en mengde fabrikker som produserte emballasje, kasser, reklame og andre produkter som var nødvendige for hermetikknæringen. Summen av dette var et imponerende industriområde som man kan få et visst inntrykk av ved å studere de historiske fotografiene i denne artikkelen. Dette industri-landskapet med sin «pipeskog» er i dag så godt som borte.

Støttenæringer, samt småskalabebyggelse med arbeiderboliger, skolebygg, barnehager, kooperativer og bedehus, der livene til arbeidere og deres familier utspilte seg, er ennå å finne i umiddelbar nærhet av fabrikkene. En stor mengde fabrikker som har huset støttenæringer er også her revet, men konturene av det mangfold av både fabrikker, støttenæringer og sosiale funksjoner som holdt hus her er fortsatt mulig å oppleve. Sammen med nyere tids bebyggelse, både bolig og industri, har man innenfor et avgrenset område nesten 200 år med historie om industri og samfunnsutvikling å vise til.

Industribyggene har vist seg sårbare, og den ovennevnte opplevelsen av industriens størrelse og tilhørende kontekst er i ferd med å forsvinne. Karleggingen viser at minst 57 hermetikkfabrikker er vesentlig endret eller revet, og deres nærområder vesentlig transformert. Noen hermetikkfabrikker ligger igjen som en «fisk på land», gjerne dårlig ivarettatt, mens andre er revet til fordel for nye boliger, ny industri eller en velkjent klassiker; parkeringsplasser.

Området langs den tidligere reperbanen i Øvre og Nedre Banegate, er det bystrøket hvor man i dag får best inntrykk av hermetikkbyen Stavanger. Det var nettopp i øst det industrielle tyngdepunktet til næringen etter hvert havnet. Av begge årsaker er dette et særlig aktuelt og interessant område å ta vare på for fremtiden.

Enkelte av bygningene her er nennsomt transformert, mens andre er foreslått revet eller betydelig omformet. Det gjelder blant annet de tidligere nevnte prosjektene Vindmøllebakken og Sollandkvartalet.

Sardinfabrikken Norrig, flotte piper og Hagltånet til Stavanger Tinfabrik sett fra Øst (1912). Kilde: Stavanger byarkiv.

Oppstart av verneplan

Stavanger bør strekke seg langt for å unngå en ytterligere fragmentering av det siste området i byen hvor sporene av hermetikkindustrien har et betydelig nærvær. En plan for vern og forvaltning av de gjenværende minnene fra hermetikkindustrien, i kombinasjon med et formidlingsprogram, er det beste verktøyet for å ivareta området.

En verneplan som også legger til rette for ny bruk, vil være en god og viktig investering for å bevare sporene av hermetikkhovedstaden Stavanger. Informasjonsarbeid for å øke bevisstheten rundt hermetikkhistorien gjennom for eksempel utstillinger og informasjonsoppslag sammen med MUST/Norsk Hermetikkmuseum i byen, og da gjerne i Stavanger Øst, er også en viktig del av bevaringsarbeidet.

I oktober 2015 ble kommunens politikere presentert for funnene i kartleggingen.

Kommunalstyret for byutvikling fattet på bakgrunn av dette et vedtak som understreker at Stavanger er landets historiske hermetikkhovedstad, og at vi har et nasjonalt ansvar for å sikre kulturminnene fra hermetikkperioden. På bakgrunn av kartleggingen ønsker man at en temaplan

for hermetikkfabrikker og tilliggende virksomheter utarbeides, og denne skal legge føringer for fremtidig vern og bruk. Planen skal ha et særlig blikk på Stavanger Øst og skal inneholde plankart og forslag til bestemmelser for vern og fornyelse av hermetikkfabrikkene.

Frem til en konkret plan foreligger, må vi benytte tiden til å reflektere rundt hvordan hermetikkfabrikkene kan bli en del av det moderne Stavanger, på sine egne premisser, og forhåpentligvis bli en viktig del av det kreative og spennende miljøet i Stavanger Øst.

Ny bruk av gamle bygg

I motsetning til for eksempel mange av våre gamle sjøhus, har gjerne hermetikkfabrikkene god takhøyde og greie lysforhold. Når man har greid å bevare sjøhusene, og langt på vei greid å få ny bruk i disse til tross for deres opprinnelige lagerfunksjon (om enn det noen ganger har skortet litt på nennsomheten under transformasjonen), bør hverken vern eller ny bruk av hermetikkbyggene være noen umulighet.

Allerede i dag er flere av Bjellands mer prominente fabrikker bygget om til både leiligheter og kontorformål. I skrivende stund etableres det bakeri ved navn «Hermetikken» i Badehusgata 33 – hvor enken til Claus Andersen hadde filial og senere Nordland og Orion Canning drev sin hermetikkvirksomhet. Stavanger kommune avholder sine kurs i rehabiliterte Sandvigå 7, i Concorde Canning Co's tidligere lokaler, og byggeskikkprisen i 2014 gikk til «Orangeriet» i Lervigsveien 19 (tidligere Kvitsøygata 100), som er et helt kvartal bestående av industrihistorie som nå er revitalisert gjennom ombygging og etablering av mange nye, mindre foretak – gjerne med en nyanse av kreativitet som sitt virkeområde. Her er også verneprisvinneren fra 2014, Absinthen, i Nedre Banegate 41, et strålende eksempel.

Mange mindre leietakere, gjerne kreative aktører, er dratt frem av flere som en suksessfaktor for bevaring og utvikling av gamle industrimiljøer. Virke og bygning spiller sammen og skaper et miljø folk vil assosiere seg med og være en del av. Man får virksomheter med en tydelig identitet og karakter – slik som på «Orangeriet», hvor man har tillatt seg noen formessige sprell og tilføyelser uten å miste industrikarakteren. De samme faktorer gjør seg gjeldende ved nennsom transformering til leiligheter. I

større prosjekter kan og bør historiske bygg fungere som en historisk forankring, et landemerke og et samlingspunkt. Man kan se konturene av en slik tanke i Sandvigå.

Det er ingen tvil om at restaurering, oppgradering og omforming av verneverdige bygninger, og kanskje særlig store, eldre industribygg er forbundet med usikkerhet. Økonomisk støtte fra det offentlige kan i liten grad påregnes, men rådgivning fra det offentlige er i det minste gratis. For å lykkes, kreves stor innsikt og ikke minst innsats – men det er mulig. Å knytte til seg kunnskap, være målbevisst og legge til rette for blandede bruksformål kan her være momenter som skiller suksess fra fiasko. Når det gjelder selve byggene, og hermetikkfabrikker især, tåler disse en hel del, men man må likevel legge til grunn noen kjøreregler som ivaretar særpreg og historie.

I Stavanger Øst og da særlig området vist i figur 2, bør man ved utvikling av kvartalene legge vekt på fasadene ut mot gaten, og her søke å beholde den dynamikken fabrikkene på rekke og rad gir, og som «hermetikkørret» i traseen etter den gamle reperbanen har hatt og til dels fortsatt har. En ytterligere fragmentering bør unngås.

Dette og flere andre områder er historiske miljøer som til dels allerede fungerer som en ressurs for alle, og i alle høyeste grad også må gjøre det i fremtiden. Det er vanskelig å måle gevinsten i kroner og øre for den enkelte investor, men hva ville Stavanger Øst vært uten Orangeriet, Ostehuset Øst, Absinthen, Tou Scene og den identiteten som industribygningene gir?

Det bør være i alles interesse at denne vesentlige epoken, som på godt og vondt i stor grad har skapt identiteten til et helt byområde, bevares på en god måte. Dette innebærer selvsagt rom for endringer, men de bør være rasjonelle, gjennomtenkte, gjennomsiktede og utføres med stødig hånd. Det bør i liten eller ingen grad aksepteres en ytterligere fraksjonering av Stavangers industriarv.

I sin tid var Holmens Preserving Co. kjent som «hermetikkindustriens fugl-fønix», et firma med evig liv, som eksisterer i en reinkarnert utgave på Hinna i dag. De fleste bedriftene er forsvunnet helt. Om verken firmaene eller hermetikkindustrien ble evigvarende i Stavanger, er det viktig for byens selvforståelse og identitet at noen av sporene av den tidens Stavanger får prege byen – også i fremtiden.

Det må det legges til rette for i det kommende prosjektet for vern og fornyelse av «Hermetikkhovedstaden Stavanger».

Litteratur:

Johnsen, John G. (1996) *Gatelangs i hermetikkbyen, fra Bjergsted til Skagen*. Stavanger, Mesi.

Johnsen, John G. (1998) *Gatelangs i hermetikkbyen, fra Holmen til Strømsteinen*. Stavanger, Mesi.

Johnsen, John G. (2000) *Gatelangs i hermetikkbyen, fra Møllehaugen til Hillevåg*. Stavanger, Mesi.

Johnsen, John G. (2006) *Hermetikkindustriens Labatorium 1931-2006*. Randaberg, Mesi.

Kolderup, Carl F. (1996) *Blad av hermetikkindustriens historie - Hefte 6*. Stavanger, Norconserv AS.

COLLIERS INTERNATIONAL UK PLC. (2011) *Encouraging Investment in Industrial Heritage at Risk*. London, UK.

Historic Buildings and Monuments Commission for England. *Re-using Industrial Sites*.

Lastet ned 11. januar 2016;

<http://historicengland.org.uk/advice/heritage-at-risk/industrial-heritage/our-industrial-heritage/re-using-industrial-sites/>

HILD SØRBY

HVA VI VERNER ER HISTORISK BESTEMT OG KULTURELT BETINGET

Norge har i dag et godt utbygget offentlig kulturminnevern, der arkitekturvern utgjør en stor og viktig del. Fortidsminneforeningen har spilt en avgjørende rolle i denne utviklingen. I alle år har faglig velbegrunnede argumenter vært avgjørende i vernesaker, knyttet til kulturminnevernets skiftende ideologier, teorier og metoder. Men er det kanskje slik at det vi verner også har noe med smak å gjøre?

Et gammelt hus du synes er fint

For ikke lenge siden kunne vi lese i pressen at Fortidsminneforeningen hadde fått 41 millioner av Sparebankstiftelsen DNB. Begeistringen var stor, og pengene ville komme godt med. De skulle brukes på et felt hvor behovet for tilskudd var betydelig: Fellesskapets bygninger. Fortidsminneforeningen skal fra 2016 i fem år fremover jobbe for istandsetting av setra som gror ned, sjøboden og husmannsplassen som forfaller, og steinbua ved turveien som har grodd igjen. Det skal spesialkunnskap til for å sette slike bygninger i stand, så pengene skal også brukes til å rekruttere unge mennesker innenfor håndverksfagene, særlig tradisjons-håndverk.

Sparebankstiftelsens talsperson sier at bankens bidrag virkelig kan gjøre en forskjell på området, ikke minst fordi resultatet skal komme barn og unge til gode. Fortidsminneforeningen jubler selvfølgelig, og oppfordrer alle til å sende dem telefonbilder fra gamle hus. «Neste gang du går forbi et gammelt hus du synes er fint, falleferdig eller som du bare vil dele med andre, ta et bilde med telefonen din og merk dine bilder med Fortidsminneforeningen» oppfordrer de.¹

Kirkegata i november 1972. Foto: Olaf A. Ellingsen. Olaf A. Ellingsens arkiv, Statsarkivet i Stavanger.

Oppfordringen viser nærmest noe oppsiktsvekkende nytt i Fortidsminneforeningens vel 170 år lange historie. Nå er ikke foreningen bare interessert i utsøkt, eldre arkitektur, elitekultur. Nå er det anonym småkårsbebyggelse de vil åpne våre øyne for. De kaller den «Fellesskapets bygninger». Med dette kan vi si at foreningen arbeider med folkekultur. Og en ting til: smaken er blitt en åpen faktor å regne med: «...et gammelt hus du synes er fint...» Det er ikke lenger bare faglig velbegrunnede argumenter som teller i vernearbeidet. Men egentlig har vel smaken alltid hatt større betydning enn vi kanskje har villet være ved.

Foreningen til Norske Fortidsminnesmerkers Bevaring etableres

For å forstå det banebrytende som ligger i oppropet fra Fortidsminneforeningen må vi kjenne litt til foreningens forhistorie. I utgangspunktet var det Foreningen til Norske Fortidsminnesmerkers Bevaring som i 1844 begynte arbeidet med vern av kulturminner her i landet. Initiativet kom fra kunstneren I. C. Dahl (1788-1857), som var bosatt i Dresden fra 1814 til sin død. I løpet av disse årene foretok han fem reiser til Norge.

På sin første norgesreise i 1826 så han stavkirkene med et nytt blikk. Han så ikke bare deres alderskvalitet og deres særegne skjønnhet, som var grunnen til at han hadde brukt dem som historisk element i sitt landskapsmaleri. Han forsto at stavkirkene sto i nær forbindelse med en glemt europeisk trearkitektur. Da han i 1834 igjen besøkte hjemlandet, så han at mange var revet. Han satte i gang et stort arbeid med å få dem oppmålt av fagfolk, og i 1837 kunne han publisere plansjeverket «Denkmale einer sehr ausgebildeten Holzbaukunst aus den frühesten Jahrhunderten in der inneren Landschaften Norwegens».² Verket fikk oppmerksomhet i utlandet, og stavkirkene ble brakt inn i internasjonal arkitekturforskning.³ Men umiddelbart synes ikke verket å ha fått avgjørende betydning her hjemme. I perioden 1800-1885 ble 59 stavkirker revet. Samfunnet krevde nå store, lyse kirkerom hvor en større del av menigheten fikk plass. Dahl forsto at det var nødvendig å forandre allmenhetens holdning til kulturminner, og tok initiativ til at det ble dannet en kulturminnevernforening etter mønster fra de «Alterthums-Vereine» han selv kjente fra Tyskland.

Borgund Stavkirke. Foto: Riksantikvaren

Den 16. desember 1844 ble så Foreningen til norske Fortidsminnesmerkers Bevaring stiftet. Maleren Joachim Christian Geelmuyden Gyldenkrantz Frich fra Bergen, som fra høsten 1836 frem til sommeren var elev av Dahl på kunstakademiet i Dresden, ble foreningens stifter.⁴

Frem til Riksantikvaren på Fortidsminneforeningens initiativ ble etablert i 1912, var det Fortidsminneforeningen som i høy grad definerte hva som var verneverdige kulturminner her i landet og var statens rådgiver i kulturminnesaker. Fra starten av ble arbeidet med opplysning om den gedigne arkitekturen fra middelalderen, som var i ferd med å forsvinne, prioritert. Oppmålingstegninger var en nødvendig del av opplysnings- og bevaringsarbeidet. Dahl kjente samtidens plansjeverk over europeisk arkitektur, og kjente til kravene som ble stilt til fagmessige oppmålingstegninger.⁵ Tegningene ble i stor grad utført av unge arkitekter, som senere fikk viktige posisjoner i norsk arkitektur, som Georg Andreas Bull og Peter Blix. Gjennom hele 1800-tallet var det middelalderens steinkirker, stavkirker og klosterruiner foreningen var mest opptatt av å verne mot forfall og neddriving.

I utgangspunktet var det ikke meningen at Fortidsminneforeningen skulle eie bygninger. Men allerede året etter starten fikk Foreningen Tautra klosterruin i Frosta som gave, og senere fulgte andre eiendommer. Ganske snart tvang bygningskjøp seg frem fordi det ofte var den eneste måten å redde en bygning på. Slik er Fortidsminneforeningen i dag eier av 40 eiendommer, hvorav 8 stavkirker.

Stavangeravdelingen

Fortidsminneforeningen med ledelse i Oslo, ble etter hvert supplert med filialer rundt i landet. Med tiden skulle det bli en avdeling i alle landets fylker. Stavanger fikk sin avdeling i 1912. Drivkraften bak dette var arkeologen Anton W. Brøgger, som i 1909 ble ansatt som konservator på Stavanger Museum. I innbydelsen til dannelsen av foreningen hadde 27 menn og to kvinner undertegnet, alle med høy posisjon i samfunnet: skipsredere, konsuler, sorenskriver, statsadvokat, politimester, fabrikkeier osv. I det første styret satt fagfolk fra Stavanger Museum og menn fra borgerskapet. Etnologen Oddveig Foldøy har senere betegnet avdelingen som «Den eksklusive forening», dominert som den var av høyt utdannete, velstående folk.⁶

Frederik Hansens hus på Skagen 18 i januar 1979. Foto: Helge Schjelderup/Stavanger byarkiv.

Ledaal, fasade mot Eiganesveien. Foto: Terje Tveit/MUST

Breidablikk, fasade. Foto: Frøyset/
Norske hjem

Fortidsminneforeningens avdelinger fikk arbeidet med å ha tilsyn med de eiendommene som hørte til deres distrikt. Stavangeravdelingen hadde ingen eiendommer, men arbeidet fra starten av med antikvariske oppmålinger. Bispekapellet og Domkirken var allerede oppmålt etter initiativ fra ledelsen i Oslo. Nå sørget avdelingen for at andre middelalderkirker, som Sola og Sørbø, og gamle gårdsbruk som Grødaland og Ødemotland, ble målt opp. Rekken av oppmålinger er imponerende, ofte gjort av byens høgskoleutdannede arkitekter gjennom tidene, som Hansteen, Halleland, Erga og Helland.⁷ Fortidsminneforeningen var lenge, i tillegg til Stavanger Museum, Stavangers eneste lokale verneinstans.

Da Harry Fett i 1912 ble landets riksantikvar, ble vernearbeidet styrket. Fra starten av var det særlig gamle kirker som sto i fokus, men i 1920 kom loven om bygningsfredning.⁸ Som hovedregel for å bli fredet måtte en bygning være mer enn 100 år. Så vel gammel tømmerarkitektur på storgårdene som forfinet embetsmannsarkitektur ble da vernet for ettertiden.

De første bygningene som ble fredet i Stavanger var «Frederik Hansens hus» på Skagen, «Ledaal», «Bækkelund» og «Den gamle tollbod», alle i 1923. I Stavanger Aftenblads omtale fremheves Frederik Hansens hus som «byens vistnok ældste privathus».⁹ «Bygningen er en to-etages hjørnegaard med to fløier. Den er av tømmer med staaende panel, malt graahvit med blaat listverk. Med sin utskaarne indgangsportal og pilastrene med sine volutkapitæler gjør huset et rikt og fornemt indtryk».¹⁰ Vi vet ikke om riksantikvaren selv kom til Stavanger og valgte ut disse bygningene. Fredningsforslag kunne også komme fra styret i lokale avdelinger i Fortidsminneforeningen, eller fagfolk ansatt på lokale museer. I Riksantikvarens dokumenteter om «Frederik Hansens hus», kan vi lese at det er «hovedbyggningskomplekset og kontorbygningen» som er fredet.¹¹ I nyere tid, så lenge ingen hadde tilgang til fredningsdokumentene, har så vel antikvariske myndigheter som eieren av huset tatt det som en selvfølge at «Frederik Hansens hus» var hele komplekset: rokokkohuset fra 1700-tallet med fløyene mot sjøen fra midten av 1800-tallet, sjøhuset fra 1700-tallet og kontorbygningen fra ca. 1900. I dag vet vi at dette neppe er tilfelle. At riksantikvaren skulle frede kontorbygningen Skagen 16 (i dag puben «Kontoret»), som i 1923 var en knapt

Breidablikk, interiørbilde fra stuen.
Foto: Frøyset/Norske hjem

25 år gammel bygning som i stil var tilpasset hovedbygningen, er også utelukket. Om «hovedbygningsskomplekset» innbefattet mer enn hovedhuset med påbygget mot Skagen fra 1820-årene, slik at de to fløyene mot sjøen oppført i henholdsvis 1852 og 1880 også inngikk i fredningen, er vanskelig å si. Men i 1923 var disse fløyene henholdsvis 71 og 43 år gamle, og i 1939 foreslo arkitekt Imsland, som da hadde kontorer i huset og ganske sikkert hadde nær kontakt med huseieren, at fløyen nærmest sjøhuset skulle få moderne fasade i funkisstil.¹² At sjøhuset var en del av det fredete bygningsskomplekset, var utenkelig. Først på 1970-tallet ble sjøhusene ansett som bevaringsverdige fordi de var en viktig del av byens identitet. I dag kan vi bare være glad for at eiendommen Skagen 16 og 18 samt etter hvert sjøhuset i nyere tid er blitt oppfattet som fredet. Hvis ikke kan det hende at det nå ikke hadde vært noe å frede!

Stilrene herskaphus av ulik verneverdi

Da kunsthistorikeren Jan Hendrich Lexow (1918-1995) i 1948 ble ansatt på Stavanger Museum, ble kulturminnearbeidet i regionen kraftig styrket. Sammen med konservator Helen Engelstad fikk han den fredete lystgården Ledaal (1803) som sin første store arbeidsoppgave. Det ferdige arbeidet ble presentert i Fortidsminneforeningens årbok 1949. Bygningen var restaurert som herregårdsmuseum, men samtidig innredet som en komfortabel bolig for kongen når han besøkte Stavanger. Annen etasje skulle også tjene som byens representasjonslokaler ved spesielle anledninger. Lexow understreker at enhver restaurering er en rekke kompromisser, så også på Ledaal. Museet har ikke lagt vekt på å gjenskape stilhistorisk korrekte rom, skriver han. Men kjøkkenet har de forsøkt å gjenskape, og det er bygningens eneste rent museale rom i første etasje.¹³ Rommene er ellers innredet med ulike stiluttrykk innen klassisismen. Klassisismens arkitektur, som Ledaal i hovedsak tilhørte, hadde en høy posisjon blant fagfolkene.

For herskaphuset «Breidablikk», oppført i sveitserstil på den andre siden av Eiganesveien, var det motsatt. Sveitserstilen hadde lenge lav status og liten interesse blant fagfolk. Det var da heller ingen kunsthistoriker, men den kunst- og kulturinteresserte forretningsmannen Richard

Johnsen som i 1953 tok kontakt med den siste eieren Olga Berentsen og introduserte tanken om at eiendommen kunne testamenteres til Stavanger Museum. Selv var hun meget skeptisk til tanken om at huset skulle bevares for ettertiden. «Ikke uten grunn mente hun at den stilperiode huset representerte ikke ble ansett å være av interesse for hennes samtid» skriver Lexow i 1983.¹⁴ Han hadde rett i det. Allerede i 1884 reagerte Fortidsminneforeningens antikvar Nicolaysen sterkt på sveitserstilen fordi den satte seg «ut over materialets natur og den deraf følgende konstruksjon» og fordi den var fremmed og hadde «bortjaget eller forstyrret den gamle hævdede bygningsskik».¹⁵ Sveitserstilen var knapt nok nevnt i de første norske arkitekturhistoriene. Den ble oppfattet som overlesset og vulgær. Det endte likevel med at museet i 1972 fikk Breidablik med inventar i testamenterisk gave av Olga Berentsen. Rommene i første etasje, med spisestue, stuer, bibliotek, kjøkken, bad og toalett, fremstår i stor grad som autentisk innredet og ble åpnet for publikum i 1975. Soverommene i annen etasje er i sin helhet stilhistorisk, musealt innredet, dvs. ikke som de var da huset ble overtatt av museet, men innredet med møbler og gjenstander slik det tidsmessig kunne ha sett ut. De ble åpnet to år senere. I kjelleren, som ble tilgjengelig for publikum 1979, er innredningen også museal. Her ønsket man å vise ulike ruller, strykejern og andre arbeidsredskaper som vanligvis ble brukt i siste del av 1800-tallet. De store diskusjonene omkring vern av Breidablikk viser hvor stor betydning smaken hadde innen bygningsvernet. Det var ikke nok at en bygning var stor og staselig, den måtte også være stilren og vakker. Først i 1983 presenterte Lexow huset i Stavanger Museums årbok.¹⁶

«Riv den gamle raben»

En markant vending i Stavangers bygningsvern skjedde i 1951, da den unge arkitekten og teatermaleren Einar Hedén (1916-2001) i Stavanger Aftenblad lanserte ideen om å bevare noe av den gamle bebyggelsen på vestsiden av Vågen. Ideen hadde kommet mens Hedén under sin arkitektutdannelse etter krigen bodde i Oslo, og opplevde raseringen av Enerhaugen. Det gjorde sterkt inntrykk. Han kjente til bymuseet «Gamle Bergen», der gamle bygninger var flyttet

fra sin opprinnelige plass til et eget, nytt område. Hedén mente det var bedre å bevare gamle hus der de opprinnelig var oppført, og ble inspirert til å ta fatt på arbeidet med å bevare den gamle bebyggelsen på Straen som et «Gamle Stavanger». Bystyret hadde vedtatt ny sentrumsplan 1946, der alle de gamle, små og temmelig forfalne bolighusene skulle rives til fordel for moderne boligblokker og industribebyggelse. Hedéns visjon var at: «Den gamle bebyggelse og de morsomme gateløpene mellom Øvre Strandgaten og Strandkaiaen beholdes i store trekk som det ligger i dag. En del av husene som er kondemnabile eller av mindre verdi, skiftes etter hvert ut og erstattes av mer verdifulle bygninger fra andre bydeler. I noen av bygningene bør det innredes museum, det må kunne gjøres som i Bergen at det blir ført opp et gammelt bakeri, et garveri, verksteder og små butikker.(...) Men resten av husene skal tjene det levende livet, som boliger, butikker og verksteder.(...) Fordelen ved planen skulle være innlysende. Strøket hører til det best bevarte i Stavanger. Det ligger sentralt til,(...) like i øynene på alle turistene som kommer til byen».¹⁷

Planen fikk en blandet mottagelse. Mange mente at bebyggelsen på Straen var i så dårlig forfatning at den med fordel kunne byttes ut med nye bygninger. Kampen varte i fem år, med sterke innlegg i pressen og hissige politiske diskusjoner. Konservator Lexow, som på denne tiden var sekretær i Fortidsminneforeningen, ga planen sin sterkeste støtte.¹⁸ Hedén fikk også mye støtte fra andre fagfolk, og etter hvert fikk han byens politikere over på sin side. I 1957 vedtok bystyret at 35 hus på Straen skulle vernes. Noe som kanskje, i tillegg til alt annet, hadde bidratt litt til det, var åpningen av den trivelige restauranten «Mortepumpen» i 1955, på Stavangers nye stolthet Hotell Atlantic. Rundt fiskekummen, med levende torsk og hummer, hadde Heden malt idylliske kulisser av trivelige hus fra gamle Stavanger. Forretningsfolk og politikere som besøkte restauranten så at de gamle husene der var både pittoreske og trivelige. Hedén lovet at området på Straen skulle bli like fint. Og det ble det. Hvis noen av oss i ettertid kanskje syntes det var blitt litt for pent, sa han: «Hvis de som hadde bodd her hadde hatt bedre råd, ville de ganske sikkert gjort det slik». Dette synes å ha vært et ledende prinsipp for ham og styret

Øvre Strandgaten 64A slik huset er i dag. Foto: Britta Goldberg.

Arild Wåges tegning av Øvre Strandgate 64, slik huset ikke ble.

i Gamle Stavanger. Så sent som i arkitekturvernåret 1975 kan vi i boken «Miljøbevaring i Stavanger» lese: «De mange skjemmende uthus er efter hvert blitt fjernet, likeså er høye og ofte umalte plankegjerdet revet for å gi plass til hvitmalt stakittgjerdet».¹⁹ Tanken på at Gamle Stavanger, ved siden av Domkirken, skulle bli byens største turistattraksjon, fikk ganske sikkert betydning for utformingen. Etnologen Arne Lie Christensen har slått fast at «Historien var blitt en vare som skulle selges på det åpne marked, blant annet i form av hus som ser gamle ut men ikke er det, og som heller ikke er en direkte kopi av eldre hus».²⁰ Gamle «skjemmende hus» ble på denne tiden også fjernet i skråningen utenfor Rådhuset, og erstattet med nye som ser ut som de er oppført på midten av 1800-tallet. Og alle hus ble malt hvite. Man visste kanskje lite om hvordan de så ut på 1800-tallet, men det var ganske sikkert større variasjon i fargevalget.

Hvordan skal vi verne?

I 1974 ble Einar Heden Stavangers første byantikvar, og arbeidet videre med utvidelse og utforming av Gamle Stavanger. I dag oppfatter de fleste dette som et svært vellykket prosjekt. Men mange fagfolk har et annet syn på hva som er god bevaring. Tidligere byantikvar i Tromsø Johanne Sognnæs (1949 – 2015), som for NIKU har utført et forskningsprosjekt om bevaringsområder,²¹ mener at et trekk som i dag virker fremmed, er «ideen om å erstatte de dårligste husene med andre gamle hus,» og «at en *gamleby* er noe man kan skape». Hun mener det vitner om behov for å skape en helhet – «å hele et bybilde som er i ferd med å gå i oppløsning, å skape soner der forandring tilsynelatende ikke skjer».²² Sognnæs fastslår at penheten i Gamle Stavanger i dag oppleves som problematisk. «Enkelte vil oppleve det som nostalgisk, gentrifisert, «museifisert» og overpyntet, og distanserer seg derfor fra det. Området mangler noen av de mer sublime kvalitetene knyttet til opplevelsen av tiden som går – aldringstegn i form av bruksslitasje og forvitring av bygningsmaterialer, spor etter tidligere reparasjoner og andre normer, et snev av forfall».²³

Debatten om autenticitet og historisk lesbarhet er stadig sentral i tilknytning til Gamle Stavanger. På slutten av 1980-tallet ble den særlig hissig da et gammelt hus i Øvre

Strandgate 64B skulle rives og nytt hus oppføres på tomten. Hvordan skulle det nye se ut? Fordi det gamle huset var for lite til å være egnet som bolig i moderne tid, var det utelukket å oppføre en direkte kopi. Byantikvar Unnleiv Bergsgard (1925-2008) mente det var aktuelt å tegne en «fri kopi» av et typisk 1850-talls hus. Dette hadde han gjort noen år tidligere i en tilsvarende situasjon i Øvre Strandgate 54, da han valgte å gi det nye huset en karakteristisk 1840-talls fasade. Noen mente dette var regelrett historieforklæpning, og ville ikke at det skulle skje igjen. Arkitekt Arild Wåge kjøpte da tomten, og tegnet et enkelt, renskåret lite murhus i to volumer bundet sammen av et glassparti.²⁴ Tilsvarende enkle murhus var det et par av i området så typen var ikke ukjent. Huset ble imidlertid ikke godtatt av kommunen. Så «oversatte» arkitekt Edvard F. Andersen Wåges hus fra mur til tre, lot de to volumene bytte plass og ga huset et lett preg av et tidsmessig, postmoderne formspråk. Prosjektet ble anbefalt av den nytilsatte byantikvaren arkitekt Elsa Grimnes. Hun mente at bevaringsområdet kunne tåle «dette enkeltstående innslag av seriøst forsøk på å innpasse et hus anno 1989» og fastslo at «prosjektet til Edvard Andersen er en positiv videreutvikling» av Wåges prosjekt.²⁵ På tross av byantikvarens støtte og bygningssjefens anbefaling, avviste kommunen igjen forslaget. Eierne klaget da til fylkesmannen, som godkjente huset. I dag ser vi et trehus som i volum passer godt inn i omgivelsene, samtidig som de postmoderne trekkene forteller oss at huset må være oppført rundt 1990.²⁶

Opphetete avisinnlegg viste at uenigheten var stor så vel mellom fagfolk som i allmenheten. Noen mente at nye hus i moderne stil overhodet ikke skulle ha plass i Gamle Stavanger, andre godtok ikke forfalskninger, og synes det nye huset var godt tilpasset. Historisk lesbarhet var det eneste korrekte. Arne Lie Christensen har senere hevdet at «De ulike holdningene til stilkopier og nostalgisk arkitektur er uttrykk for store kulturelle skiller. Det kan se ut som om nostalgiske følelser er felles for alle moderne mennesker, men at hva som vekker slike følelser, er kulturelt betinget og ikke minst betinget av hva slags kunnskaper man har. Derfor kan ett og samme hus oppleves som falsk for noen og som hyggelig og romantisk for andre».²⁷

Det gamle Posthuset under rivning i 1974. Foto: Stavanger kommune

Det gamle posthuset under rivning.
Foto: Jacob Kvæstad/ Stavanger
byarkiv

Kampen om Posthuset

En bygning svært mange likte dårlig var byens gamle posthus som lå i Kiellandhagen. «Jeg har alltid syntes posthuset i Stavanger var en uskjønn bygning (...) langt fra noe arkitektonisk mesterverk (...)». Det er senere byantikvar Unnleiv Bergsgard, som skriver dette i et leserbrev fra 1974 med tittelen «Slå ring om posthuset».²⁸ Bergsgard har ikke mye pent å si om bygningen, og synes den bør rives, men ikke straks. Man burde «slå ring om» huset i 10-15 år, for byen trengte et «senter for fritidsaktiviteter» for alle studentene som ville komme. Mange syntes dette var en god idé, men huset burde være for alle. Støttegruppe for Aktivitetshuset ble etablert og innredningsforslag ble tegnet. På baksiden med den særdeles lune plassen mot Breiavatnet, planla man en trivelig cafe. Etter hvert var det også mange som mente at bygningen var verneverdig. Den var en av byens svært få murbygninger fra den korte perioden hvor trekk fra jugendstilen preget arkitekturen. At det var den kjente arkitekten Jens Zetlitz Monrad Kielland (1866-1926) som hadde tegnet huset, gjorde det i seg selv verneverdig. I 1912, året etter at posthuset sto ferdig, fikk han det nyopprettede professoratet i bygningskunst ved NTH. I Bergen hadde han prosjektert en rekke prestisjegivende bygninger, som Gamlehaugen og Jernbanestasjonen. Ofte tegnet han interiøret helt ned til listverket. Det er ikke usannsynlig at Kielland selv hadde tegnet den elegante innredningen av posthuset. Foruten noen villaer på Eiganes, var så vidt vi vet posthuset den eneste bygningen han tegnet i sin fødeby. Men sommeren 1974, etter at saken hadde vært behandlet så vel i formannskap som i bystyret, ble posthuset med knapt flertall jevnet med jorden.²⁹

Zara i Kirkegaten

For ikke lenge siden sto Norem Baades bygning i Kirkegaten i fokus for stor debatt. Etter 167 års sammenhengende drift hadde manufakturhandelen Norem Baade i 2010 avviklet sin forretning, og solgt huset til forretningskjeden Zara. Så vel politikerne som byens unge mennesker var lykkelige fordi nettopp denne trendy klesbutikken endelig skulle komme til byen. Nå ville det bli nytt liv i Kirkegaten. At den gamle bygningen til Norem Baade skulle ha noen form for arkitektonisk eller kulturhistorisk verdi, var det få som

Kirkegata, november 1972. Foto: Olaf A. Ellingsen. Olaf A. Ellingsens arkiv, Statsarkivet i Stavanger.

tenkte på. Den var opprinnelig bygget som et lite bolighus tidlig på 1800-tallet. Rundt 1850 var dette noe forlenget, da det skulle åpnes handel i huset. Senere ble det ombygget flere ganger, mest omfattende på 1950-tallet da arkitekt Imsland gjorde det hypermoderne med en fasade dekket av sorte glassplater. Huset var et lappverk av ulike formuttrykk gjennom nærmere 200 år.³⁰ Zara forlangte en bygning med glassfasader og åpne, store lokaler. Her var det bare å rive, og få det nye opp dess før jo heller. Men plutselig kom det kjepper i hjulene. Burde ikke Norem Baades gamle hus vernes? Var det ikke nettopp et karakteristisk eksempel på hvordan byens arkitektur hadde tilpasset seg utviklingen? Kirkegaten er byens eldste gate, antakelig ble den anlagt allerede i middelalderen. Kanskje var Norem Baade byens eldste forretningsbygg? Og de blanke, sorte fasadeplatene var vel egentlig uhyre elegante? Et typisk uttrykk for den tidligste etterkrigsmodernismen? Var ikke huset derfor av særlig stor kulturhistorisk verdi? Byantikvar Anne Merethe Skogland og en rekke fagfolk hadde helt fra starten ment at fasaden måtte vernes. Men de fikk ikke gjennomslag. Politikerne var bare oppgitt over vernemyndighetenes innspill som forlenget byggeprosessen. Tiden gikk, og tilslutt fikk politikerne – og folk flest - det som de ville. I 2015 sto et

ruvende, tidsmessig glassbygg, tegnet av Brandsberg- Dahls arkitekter, i byens gamle hovedgate.

Avstanden mellom fagfolk og menigmann i synet på vern av våre byggete omgivelser har ofte vært stor. Kanskje er den særlig stor i vår tid. For ulike meninger vil ikke bare være avhengig av kunnskaper og egen smak. I tillegg synes egeninteresser å spille en større rolle enn noen gang før. Men alle vet at dårlig økonomi er det beste bygningsvern. Da utnytter man det man har, vedlikeholder og reparerer i stedet for å rive og bygge nytt. Kanskje vi trenger en slik periode i Stavanger nå.

Noter

- 1 www.sparebankstiftelsen.no Bevaring av kulturminner
- 2 «Minnesmerker over en høyt utviklet trebyggekunst fra de tidligste århundrer i de indre landskaper i Norge»
- 3 Håkon Christie: Med målebånd og skissebok i Fortidsminneforeningens tjeneste. Til felts mot forfall, Oslo 1994 s.15
- 4 Dag Myklebust: Historien 1844-1994, FNFB årbok 1993 s.43
- 5 Ibid.
- 6 Oddveig Foldøy: «...At opspore og vedlikeholde norske fortidsminder» Stavanger Museums Årbok 1987
- 7 Se fullstendig liste over antikvariske oppmålinger 1912-1987 i Oddveig Foldøy op.cit. s 59-60
- 8 Loven ble vedtatt i desember 1920 og kom i bruk fra 1921
- 9 Stavanger Aftenblad 12.01.1923
- 10 Ibid.
- 11 Riksantikvaren 30.juli 1923. Takk til Hanne Windsholdt som skaffet meg dokumentene.
- 12 Tegning datert 15.12.39, privat eie
- 13 Jan Hendrich Lexow: Ledaal i Stavanger. Fra herresetet til kongebolig og museum. Foreningen til Norske Fortidsminnesmerkers Bevaring, Årbok 1949 s. 67-76
- 14 Jan Hendrich Lexow: «Bredablikk. Et Stavangerhjem fra 1880-årene», Stavanger Museum, årbok 1982 s.5-21
- 15 Sitert etter Hild Sørby: Klar-ferdig-Hus, Oslo 1992 s. 168
- 16 Jan Hendrich Lexow: Bredablikk. Et Stavangerhjem fra 1880-årene, Stavanger Museums Årbok 1983
- 17 Carsten Søiland: «Byer som verner sitt kulturmiljø: Gamle Stavanger», Fortidsminneforeningens årbok 1956 s.126
- 18 Lexow var sekretær i Fortidsminneforeningen fra 1949 til 1968, deretter styremedlem til 1979.
- 19 Hans Eyvind Næss: Miljøbevaring i Stavanger, Stavanger 1975 s. 17
- 20 Arne Lie Christensen: «Antikvarene og folket», Fortidsminneforeningens årbok 2012 s.22
- 21 Torill Nyseth og Johanne Sognæs: Godt fungerende bevaringsområder. www.niku.no

- 22 Johanne Sognnæs: «Bevaring av bygningsmiljøer», *Berørt av bygninger*, Tromsø 2015 s. 185
- 23 Ibid. s.186
- 24 Wåge og hans familie skulle selv bo i huset.
- 25 Brev fra Fylkesmannen i Rogaland til Stavanger kommune 21.08.90
- 26 Unnleiv Bergsgard: «Prinsipper og praksis i fortidsvernet» *Fortidsvern* nr.1.1991 s.5-7
Hild Sørby: «Tanker omkring den omstridte stilkopien» *ibid.* s.7-9
- 27 Arne Lie Christensen: « Antikvarene og «folket».»
Fortidsminneforeningens årbok 2012 s.22
- 28 Unnleiv Bergsgard: Slå ring om posthuset», *Stavanger Aftenblad* 28.01.1974
- 29 Rivingsdebatten førte til at Kjølvs Egelands forslag om at alle bydeler skulle få sitt bydelshus, ble vedtatt.
- 30 Bodil Wold Johnsen: «Norem Baade», *Stavangeren* 2015 s. 4-31

PROTOKOLL FRA ÅRSMØTET I BYHISTORISK FORENING STAVANGER 2015

AVHOLDT ONSDAG 24. FEBRUAR 2016 PÅ ARKEOLOGISK MUSEUM.

Foreningens leder, Harald Sig. Pedersen ønsket de frammøtte 39 medlemmer, velkommen. Styreleder gikk igjennom papirene som var sendt som e-post, lagt ut på hjemmesiden, eller sendt som vanlig post i forkant av årsmøtet.

Det var ingen merknader til innkallingen og møtet ble dermed erklært for satt. Dagsorden ble presentert og godkjent.

1. Konstituering.

Til møteleder ble valgt: *Harald Sig. Pedersen*

Til referent ble valgt: *Frederik Hansen.*

Til signering av protokoll ble valgt: Odd Øgreid og Jan R. Ferdinandsen

2. Behandling av styrets beretning for 2015.

Møteleder gikk gjennom beretningen.

Vedtak:

Årsberetningen ble enstemmig godkjent.

3. Behandling av regnskap for 2015.

Møteleder gikk gjennom regnskap og revisjonsberetning for 2015.

Vedtak:

Regnskapet for 2015 ble enstemmig godkjent - med akklamasjon

Revisjonsberetningen ble tatt til etterretning.

4. Styrets innstilling til kontingent for 2017.

Styret foreslår identisk sats: kr. 400 for enkeltmedlemmer og kr. 550 for familiemedlemmer.

Vedtak:

Styrets forslag til kontingentsatser for 2017 ble enstemmig godkjent.

5. Presentasjon av budsjettet for 2016.

Møteleder presenterte styrets forslag til budsjett og gjennomgikk de ulike postene.

Vedtak:

Styrets forslag til budsjett for 2016 ble enstemmig godkjent.

6. Valg

Valgkomiteen har bestått av Elsa Grimnes, Per Reidar Bru og Eli Vareberg.

I valgkomiteens leders fravær, ledet styreleder valgene og fremmet valgkomiteens forslag slik:

STYRET:

Anne Tove Austbø,

Henning Hilde,

Åshild Sæland,

- gjenvalg, velges for 2 år

- gjenvalg, velges for 2 år

- ny, velges for 2 år

- Varamedlemmer (velges for ett år):

Rigmor Haave	- gjenvalg
Torolv Hellemo	- gjenvalg
Jorunn Strand Vestbø	- ny

Vedtak: Valgkomiteens forslag ble tiltrådt ved akklamasjon.

Styrets forslag for 2016:

- Valgkomiteen (velges for ett år):

Per Reidar Bru	- gjenvalg,
Eli Vareberg	- gjenvalg,
Kjell Ursin Smith	- ny, valgkomiteens leder,

- Revisor (velges for ett år):

Hallvard Ween	- gjenvalg,
---------------	-------------

*Vedtak: Styrets forslag til valgkomité og revisor ble tiltrådt ved akklamasjon.
Styret konstituerer seg selv.*

Stavanger 24. februar 2016

Harald Sig. Pedersen
Møteleder

Frederik Hansen
referent

Odd Øgreid

Jan R. Ferdinandsen

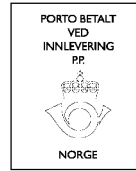
Bli medlem i Byhistorisk Forening Stavanger!

Dersom du er interessert i Stavangers historie,
er vår forening noe for deg.

Som medlem får du innbydelse til åtte til ti foredragskvelder/
byvandringar årlig samt tre nummer av foreningens magasin
Stavangeren med stort sett bare spesialskevne artikler.

Alt er inkludert i medlemskontingenten som er kr 400 for
enkeltmedlem og kr 550 for familiemedlemskap.

På <http://www.bychistoriskforening.org/>
kan du melde deg inn. Her finner du også mengder av
historisk stoff om Stavanger.

RETURADRESSE: BYHISTORISK FORENING STAVANGER,
KRYSANTEMUMSHAGEN 41, 4022 STAVANGER.

Styret i Byhistorisk Forening 2016

Harald Sig. Pedersen

Tlf.: 908 28 467 E-post: pedersen@marstad.net

Hans Eyvind Næss

Tlf.: 51 52 91 34 E-post: hans_e_naess@yahoo.no

Frederik Hansen

Tlf.: 51 52 63 82 E-post: frederik@fredhans.no

Anne Tove Austbø

Tlf.: 926 64 860 E-post: anne.tove.austboe@museumstavanger.no

Henning Hilde

Tlf.: 908 74 492 E-post: henning.hilde@fabricom.no

Sveinung Bang-Andersen

Tlf.: 51 87 04 05 / 951 80 405 E-post: Sveinung.Bang-Andersen@uis.no

Åshild Sæland

Tlf.: 909 34 474 E-post: 2206aashild@gmail.com

Rigmor Haave

Tlf.: 995 61 701 E-post: rigmor.haave@lyse.net

Torolv Hellemo

Tlf.: 916 28 818 E-post: torolv.hellemo@hotmail.com

Jorun Strand Vestbø

Tlf.: 404 07 621 E-post: jorunn.vestbo@online.no

I REDAKSJONEN:

Anne Tove Austbø (redaksjonssekretær), Sveinung Bang-Andersen, Rigmor Haave,
Åshild Sæland og Harald Sig. Pedersen (ansvarlig redaktør)

www.byhistoriskforening.org

ISSN 0806-184X

OMEGA TRYKK – STAVANGER